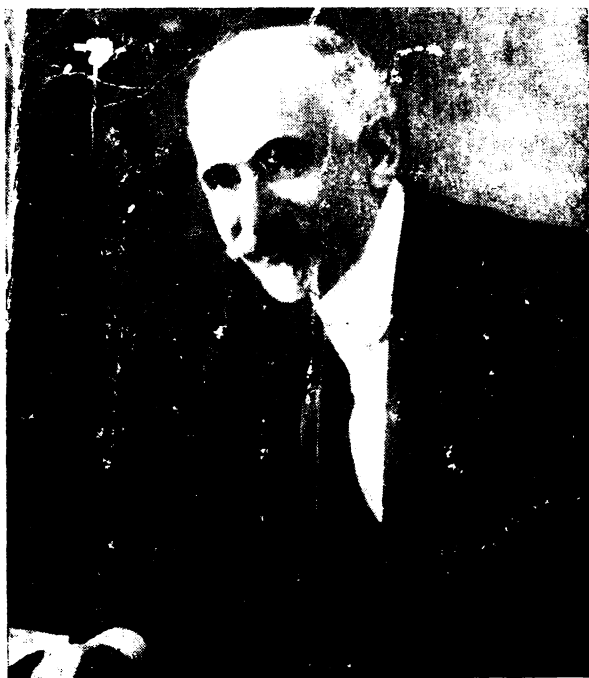

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԺՈՒՄԱՆՅԱՆ

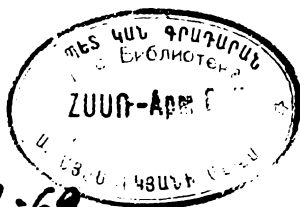
ԼԵՎՈՆ ՀԱՆՎԵՐԴՅԱՆ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ
ԿՅԱՆՔԸ

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1969

8 Ար 1

№ 95 Բ

3052-69

Левон Оганесович Ахвердян

ЖИЗНЬ ТУМАНЯНА

(На армянском языке)

7—6—3

Издательство «Айастан»

Ереван, 1969

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԸ

Իր վկայություններով և բանասիրական հավելումներով

Սա Հովհաննես Թումանյանի կյանքի մանրամասն շարադրանքը չէ, այլ կարևորագույն դրվագների շարքն իր իսկ վկայություններով (քաղված իր երկերից, հոդվածներից, մամուլներից, ժամանակակիցների հուշերից) և բանասիրական հավելումներով:

Տեքստը կազմել և այդ հավելումներն արել է գրականագետ Լևոն Հախվերդյանը:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Դսեղը յուր անտիկ ու չքնաղ դիրքով նման է մի բնակերտ ամրոցի: Նրա փոքրիկ հարթավայրը շրջափակված ու ամրացված է --- հարավից անտառապատ

ուարկրով, իսկ մնացած երեք կողմից՝ խոր ձորերով: Նրա համդի սահմանները հարավից սկսվում են հովասուն լեռներով, հյուսիսում վերջանում անդնդախոր ձորերով: Դսեղա ձորերը լիքն են ավերակ տնակներով: Այդ բոլորը ժամանակավոր բնակարան ու օթևան են եղել զանազան տեղերի ժողովուրդների, որ առ ու փախի ժամանակ ապաստանել են այս տեղերը, մինչև անցել են երկյուղն ու թշնամին:

Այս այն Դսեղն է, որ մեծագոր Մամիկոնյանները, Արշակունյաց փառքի վերջալույսին... 10-րդ դարում թողին իրենց հայրենի սրբազան Տաթևը, եկան բնակվեցին այստեղ:

Դեռ մնում են նրանց շիրիմները, նրանց կանգնած խաչարձաններն ու մատուռները, դեռ մնում է նրանց կառուցած ճերմակ տաճարը — Բարձրաքաշ սուրբ Գրիգորի վանքը, և դեռ կանգուն Սիրուն Խաչի վրա կարդացվում է «Յիշխանության տանն Մամիկոնեան...»:

Դեռ ժողովուրդն ավանդորեն պատմում է, թե այստեղ ապրեցին այն լավերը, այստեղ կովեցին ու այստեղ մեռան...

ԲԱՆԱՍԵՐ — Ավետիք Իսահակյանը, որ 1906-ին Թումանյանի հյուրն է եղել Դսեղում, այսպես է մտաբերել Լոռին. «Զիեր նստած թա-

փառում էինք Լոռվա գյուղերը: Գնացինք Օձուն, Սանահին, Հաղպատ և այլուր:

Լոռին նահապետական մի ինքնամիոփ աշխարհ է. հեքիաթի, առասպելի մի վիպաշխարհ, դյուցազնական աշխարհ. նրա ամեն մի անկյունը՝ ավանդավեպ, ամեն մի քարը՝ խոսող հերոսական անցյալից:

Օհանեսի նախահայր պապը Լոռվա ձորերի և անտառների նահապետ քաջ Հովակիմն է՝ Մեհրաբյան-Թումանյան Հովակիմը, որի մասին հոմերական ոճով գրում է Խաչատուր Աբովյանը:

Օհանեսն իր բոլոր հոգով, իր հոգու բոլոր կրթով ու կրակով սիրում էր Լոռին:

... Լոռին Օհանեսի անհուն ներշնչարանն էր»:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Իմ հայրը՝ Տեր-Թադևոսը, նույն գյուղի քահանան էր: Ամենալավ ու ամենամեծ բանը, որ ես ունեցել եմ իմ կյանքում, այդ եղել է իմ հայրը:

Նա ազնիվ մարդ էր և ազնվական՝ բառի բովանդակ մտքով: Չափազանց մարդասեր ու առատաձեռն, առակախոս՝ ու զըվարճաբան, սակայն միշտ ուներ մի խոր լրջություն: Թեև քահանա, բայց նշանավոր հրացանաձիգ էր ու ձի նստող:

Մի մեծ սենյակ ունեինք. օջախը միշտ վառած, երկու կողմից տախտեր, դռնակներ ու մութաքաներ դարսած. բոյահայելին, կուլքին սազը կախած...

Իրիկունները, երբ տուն էինք հավաքվում, մայրս անդադար խոսում էր օրվան անցածի կամ վաղվան հոգսերի մասին, իսկ հայրս, թինկն տված՝ ածում էր իր չոնգուրը ու երգում Քյորօղլին, Քյարամը կամ որևէ հոգևոր երգ:

... Իմ կյանքի ամենալավ ու քաղցր օրերը սարերումն են անցկացրել:

Ինչ որ սարի բան կա իմ մեջ՝ մորիցս է: Ամենաքարձր սարերում, ծաղկոտ տեղերում է պահել ինձ...

**Քոչաքարում ես վազել եմ
Եղնիկի հետ երազ, Անուշ,
Զըմրուխտ սարում երազել եմ
Զընաշխարհիկ երազ, Անուշ...**

... Մի խումբ տղաներ էինք: Գյուլացի երեխաներ:

Ո՛չ ուսումնարան կար, ո՛չ դաս, ո՛չ դաստիարակություն. ազատ էինք միանգամայն ու խաղում էինք. ինչքա՛ն էինք խաղում: Ու ո՛նց էինք իրար սիրում, ո՛նց էինք իրար սովորել: Սոված ժամանակներս էլ՝ վազում էինք հացի տաշտիցը մի կտոր հաց առնում,

պանրի կարասիցը՝ մի կտոր պանիր ու էլ ետ շտապում իրար մոտ: Իրիկուններն էլ հավաքվում էինք, ծիծաղ բաներ ասում կամ հեքիաթ պատմում:

Էնպես պատահեց, որ մեր գյուղում ուսումնարան բաց արին: Ինձ ուսումնարան տվին, ինձ հետ էլ մի քսան-երեսուն երեխա:

Մի օթախում հավաքեցին մի խումբ երեխաներ, տղա ու աղջիկ շարվեցին երկար ու բարձր նստարանների վրա, եղավ ուսումնարան, և այստեղից սկսեցի ես իմ ուսումը:

Մեր Սհակ վարժապետը մեզ կառավարում էր «գավազանավ երկաթեավ...»: Ես չեմ կարողանում մոռանալ մանկավարժական այդ տեղորդ...

Տաս տարեկան, մեր գյուղից հեռացել եմ Ջալալօղլի, ուր մեծ և օրինակելի ուսումնարան կար, այդ ժամանակ Լոռում շատ հայտնի «Տիգրան վարժապետի» հսկողության տակ:

Ես վաղ եմ սկսել ուսանալիս գրել... երգիծաբանական, հայրենասիրական և սիրային: Սիրային ուսանալիքներից մեկը, մի դեպքի պատճառով, տարածվեց ընկերներիս մեջ ու մնաց մինչև օրս: Ահա այդ ուսանալիքը.

Հոգուս հատոր,
Սըրտիս կըտոր,
Դասիս համար
Դու մի հոգար.
Թե կան դասեր,
Կա մաս սեր,
Եվ ի՛նչ զարմանք,
Իմ աղավնյակ,
Որ կենդանի
Մի պատանի
Սերը սըրտում՝
Դաս է սերտում:

Այս ոտանավորը գրված է 1881 կամ 82 թվին:

Այստեղից (Ջալալօղլուց) անցել եմ Թիֆլիս, Ներսիսյան դպրոց, որ չեմ ավարտել:

/ ... Թիֆլիսը: Բայց մին Թիֆլիսը:

Էս մի առանձին, յուրատեսակ աշխարհ էր, որի մեջ ելել միացել էին կովկասյան ժողովուրդներն ամենքն իրենց առանձնահատուկ կյանքով ու երանգով և հորինել էին ազգերի մի վերին աստիճանի գրավիչ ու հետաքրքրական խառնուրդ ու կյանք... Եվ հիրավի, 1883 թվին, երբ ես առաջին անգամ Թիֆլիս եկա... ինձ թվաց, թե ընկա մի հսկայական հարսանքատուն:

Ութսունական թվականներն էին:

Մեր կյանքում ուսումնական փողի նման

թնդում էին Գամառ-Քաթիպայի ազատ ևր-
գերը, վարար գետի մման հոսում էին Րաֆ-
ֆու վեպերը, անընդհատ ու խորհրդավոր,
մամուլի մեջ աջ ու ձախ շառաչալից մտրա-
կում էր Գրիգոր Արծրունին, իսկ Թիֆլիսի
թատրոնում զինվորական երաժշտությունը
հնչում էր «Ջեթունցիների մարշը» և որո-
տում էր Ադամյանը:

Գամառ-Քաթիպային երբեք էլ չտեսա:
Դեպքը բերեց... դեռ աշակերտ, եղա Րաֆ-
ֆու մոտ, երբ առաջին փռած «Սամվելն»
էր գրում ու սրբագրում: Բայց ամենից դը-
ժարն ու ծիծաղաշարժը Ադամյանի հետ ծա-
նոթանալս եղավ: Հեշտ բան չէր էն ժամա-
նակ մի աշակերտի համար՝ Ադամյանին
տեսնել բեմի վրա: Ներսիսյան դպրոցի աշա-
կերտներին արգելված էր թատրոն գնալը:

... Հասարակությունը խոնավում էր թատ-
րոնի դռների առաջ, ու փողոցային երեխա-
ները Թիֆլիսի փողոցներում ճչում էին.

— Օֆելիա՛, մոտի՛ր կուսանոց...

— Դեզդեմոնա՛, ո՞ւր է թաշկինակը...

Ահա էս ժամանակ, Ադամյանի թունդ
ժամանակը, Լոռուց Թիֆլիս եկավ իմ հին
ուսուցիչը, Տիգրան Տեր-Դավթյանը, իր
նախկին աշակերտներից մի քանիսին հա-
վաքեց, թե եկեք ձեզ տանեմ «Համլետի»

ներկայացմանը, Ադամյանին տեսեք Համ-
լետի դերում: Տարավ: Տեսանք:

Էդ գիշերը ինձ համար եղավ մի կա-
խարդական գիշեր և գրեթե վճռական նշա-
նակություն ունեցավ իմ ամբողջ գրական
կյանքում: Էդ գիշեր ես այնքան սիրեցի
Համլետը և հետո էլ Շեքսպիրը, որ մի քա-
նի դրամա գրեցի ու միշտ ոչնչացրի, որով-
հետև... Շեքսպիրի գրածների նման չէին
դուրս եկել: Սակայն էնքան ուժեղ էր կա-
խարդանքը, որ մինչև օրս էլ ինձ ավելի
դրամատուրգ եմ համարում, քան ուրիշ մի
քան:

ԸՆԴՆԱՍԵՐ — Ներսիսյան դպրոցում նրա ուսու-
ցիչները եղել են Ծերենցը (հայոց պատ-
մություն և ֆրանսերեն), Ծիլերի թարգմա-
նիչ Գևորգ Բարխուդարյանը (ոռուսաց պատ-
մություն և Ռուսաստանի աշխարհագրու-
թյուն), բանասեր Կարապետ Կոստանյանը
(հայոց լեզու), Փիլիպոս Վարդանյանը
(ընդհանուր պատմություն) և ուրիշներ: Ա-
յլազա բանաստեղծն ամենից շատ սիրել է
Ծերենցին, որի հանդեպ մինչև կյանքի
վերջը պահել է խոր երախտագիտություն:

Ունեցել է նաև ընկերական մտերմիկ
շրջապատ:

Եվ, չնայած այս ամենին, աշակերտ
Թումանյանն աչքի չի ընկել ջանասիրու-

թյամբ: Ինչպէս, երևի, բոլոր բանաստեղծները, չի սիրել հատկապէս ճշգրիտ գիտությունները:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Աշակերտ ժամանակ ծուլ էի, չէի սիրում դասն ու դպրոցը:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Բայց, իհարկէ, դպրոցն անավարտ թողնելու համար Թումանյանն ուներ ավելի հիմնավոր պատճառ՝ նյութական աննախանձելի դրությունը: Դրա ամենալավ վկայությունը կտա այդ ժամանակներից հրաշքով պահպանված մի փաստաթուղթ: 1888-ին տասնիննամյա Թումանյանն ամուսնանում է Գայանյան դպրոցի աշակերտուհի Օլգա Մանկալյանի հետ:

Անօթևան փեսան տեղափոխվում է կընոջ ծնողների տուն: Բայց նա պարտավոր էր պարտամորհակ տալ նախկին տանտիրոջը՝ Ավագ Շեգվարդանյանին: Դեռ մի քանի տարի Թումանյանը չէր կարողանում ազատվել այդ պարտամորհակից:

Այդ տարիներին՝ 1887-ից մինչև 1892 թվականը ապագա բանաստեղծը գրագիր է եղել Թիֆլիսի հոգևոր կոնսիստորիայում ամսական 16 ռ. 60 կ. աշխատավարձով:

Միջավայրը, կյանքի հանգամանքները շատ են ճնշել Թումանյանին: Բայց հենց այս տարիներին էլ չափազանց շատ ոտա-

նախորդներ և գրել՝ մեծ մասամբ նախորդ
բանաստեղծների ակներև ազդեցությամբ:

ԹՈՒՆԻՍԻՆՅԱՆ — Չէ՞ որ ամեն մի գրող ոչ այլ
ինչ է, եթե ոչ՝ իրենից առաջ եղածների ազ-
դեցությունների համագումարը — մեկից
շատ, մյուսից քիչ, որ ընդունում, հալում է
իր ոգևորության հնոցի մեջ ու ձուլում, ձևա-
կերպում իր ճաշակով:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Դյուրին է ասել՝ հալել, ձուլել, ձե-
վակերպել իր ճաշակով: Թումանյանը դրան
նվիրել է իր ստեղծագործական երիտա-
սարդության գրեթե երկու տասնյակ տարին:
Մինչև 19-րդ դարի վերջը բանաստեղծի
կյանքում եղան ստեղծագործական անօրի-
նակ մաքառման տարիներ՝ իրեն, իր ստեղ-
ծագործական տարերքն ու սկզբունքները
հաստատելու համար: Մաքառում՝ ամենից
առաջ գրական կարծրացած, գեղագիտա-
կան օրենքի ուժ ստացած ավանդների դեմ:

Չէ՞ որ այն «Ծունն ու Կատուն», որ այս-
օր թվում է այնքան բնական ու սովորական՝
ժամանակին հնչել է շատ անսովոր և դժ-
վարությամբ է ճանապարհ բացել դեպի
գրական ասպարեզ:

ԹՈՒՆԻՍԻՆՅԱՆ — Եվ «Ծունն ու Կատուն» եթե
իմ առաջին գրքում չկա՝ պատճառը հան-
գուցյալ Արսիսանյանի զարմանքն է, որ
նա հայտնեց ինձ 1889 թվականին, երբ տա-

յու տպագրելու: Կարդաց, շատ զարմացաւ
ու հարցրեց, թե՛ ասացեք խնդրեմ՝ Շունն
ու Կատու և բանաստեղծութիւն, սրանք
ի՞նչ կապ ունեն իրար հետ, էն էլ էս տեսակ
վայրենի լեզվով...

ԲԱՆԱՍԵՐ — Թումանյանի ակնարկած առա-
ջին գրքույկը լույս է տեսել 1890 թվակա-
նին: Դրան հաջորդեց երկրորդը՝ 1892-ին:
Երկուսն էլ հրատարակվել են Մոսկվայում,
երկուսն էլ՝ դասընկերների համատեղ ջան-
քերի ու միջոցների շնորհիվ:

Նրանց փարախում աստծու գիշերը
Հավաքվում ձորի ողջ մզոտները,
Շնուն ու պկուն խառնում են իրար,
Խաղում են, ասում, խնդում միայր...

Կարելի՞ է կարծել, թե սա վերջին վա-
րիանտն է այն «Լոռեցի Սաքոյի», որ ծա-
նոթ է ամենքիս դեռ դպրոցական նստա-
րանից: Եվ այստեղից արդեն դժվար չէ եզ-
րակացնել, թե բանաստեղծն ինչքան բան
պիտի աներ ոչ միայն բանաստեղծական
կարծրացած ավանդները, այլև իր բնաշ-
խարհից՝ Լոռուց բերած բարբառն ու ազ-
գագրական պատկերացումները հաղթահա-
րելու համար: Դա պահանջում էր ստեղծա-
գործական համառ, հետևողական, մեր-
շընչված աշխատանք, որ և կատարեց երի-
տասարդ Թումանյանը:

Ահա և նրա գլուխգործոցը՝ «Անուշ»
պոեմն իր նախնական տեսքով:

Ամպշող գիշեր է. ահա քեզ Լոռու
Չքնաղ լեռները ձգվում են հեռու.
Այս լեռների մեջ յուր ավանդներով
Մի պարզ ժողովուրդ ապրում էր սիրով,
Եվ նորա հոգին հստակ էր ու վես
Իրան լեռների, աղբյուրների պես:
Այն օրից օրեր դեռ շատ չէին անցել
Եվ հասած վերքը դեռ չէ հնացել—
Լավում են մեկ-մեկ հնոց երգերը
Եվ հին սերունդի բոլոր կըրքերը —
Նրանց արատը, արարքն անվեհեր
Հնչող ձայներում պահում են անմուռ...

Որքա՛ն այս ամենը հեռու է ամենփիս
Ծանոթ «Անուշի» սկզբնավորումից՝

Բազմած լուսնի նուրբ շողերին,
Հովի թևին՝ թռչելով՝
Փերիները սարի գլխին
Հավաքվեցին գիշերով...

Ոչինչ առաջին վարիանտի առաջին եր-
գից չի հիշեցնում հանրահայտ «Անուշի»
առաջին երգի այն հրաշագործ, անձեռու-
կերտ, ասես մի շնչով գրված տողերը.

Կանչում է կըրկին, կանչում անդադար
Էն չըքնաղ երկրի կարոտը անքուն,
Ու, թևերն ահա փռած ափրարար,
Թռչում է հոգիս, թռչում դեպի տուն:

Ուր որ հայրենի օջախի առաջ
Վաղո՛ւց կարոտով ըսպասում են ինձ,
Ու ձըմբան երկար գիշերը նըստած՝
Խոսում են Լոռու հիմ-հիմ քաջերից:

Բանաստեղծական արվեստի որքա՛ն տարբեր որակներ, որոնց, սակայն, բաժանում է հագիվ տասներկու տարի՝ 1890-ի ստաջին, նախաստեղծ վարիանտից մինչև 1902-ի վերստեղծված վարիանտը:

Թումանյանի գեղագիտական զարգացման, բանաստեղծական արվեստի բյուրեղացման տարիները, երբ նա աշխատում էր պոեմի ամեն մի տողի վրա՝ «բառը մի աշխարհք է» վերին սկզբունքով: Զննենք «Անուշի» մի տողի տարբեր վարիանտները.

Բայց ես կարոտած — նրանց եմ կանչում
Սակայն ես դարձյալ նրանց եմ կանչում
Սակայն ես եկել — նրանց եմ կանչում
Բայց ես տակավին նրանց եմ կանչում
Բայց մընում են դեռ իմ սրտի միջում
Բայց ապրում են դեռ իմ սըրտի միջում
Չեն անցել սակայն իմ սըրտի միջում
Բայց ես վերստին ուզում եմ ապրել

Ահա և այդ տողն իր վերջնական տեսքով և հետագա տողերով՝

Բայց եկել եմ ես՝ նըրանց եմ կանչում:
Ողջո՛ւյն ձեզ, կյանքիս անդրանիկ հուշեր,
Որբացած հոգիս ողջունում է ձեզ,

Թըռչուն կարոտով փընտրում ձոր ու լեռ,
Դյուրական ձայնով կանչում է հանդես...

Չկա «Անուշում» մի դրվագ, մի հատ-
ված, որ մնացած լինի նախնական տեսքով:

Երևի ոչինչ այնպիսի պարզ պատկերա-
ցում չի տա նախաստեղծ և վերստեղծված
«Անուշների» տարբերությունների մասին,
որքան պոեմի վերջին՝ ճ-րդ երգի ալյս հատ-
վածների համեմատությունը:

Ինչո՞ւ ես, ո՛վ կույս, դու այդքան տրտում —
Այդ ի՞նչ թախիծ է քո դեմքը պատում,
Կամ ի՞նչ նախատինք ճակատդ ամոթխած
կոթացնում է ցած:

Ինչո՞ւ ես, ո՛վ կույս, այդպես անտարբեր,
Երբոր քո սիրով բյուրավոր սրտեր
Վառված ճգնում են ոտքերդ փարել,
չգիտե՞ս սիրել...

Ահա գարունը, ծաղկունքը բացված,
Ինչո՞ւ քո սիրտը մնում է փակված
Եվ քո ժպիտը չէ բացվում, ո՛վ կույս,
որպես արշալույս...

Ահա և նույն հատվածի վերջին վարիպետը.

— Սիրուն աղջիկ, ի՞նչ ես լալիս
Էդպես մեռակ ու մոլոր,
Ի՞նչ ես լալիս ու ման գալիս
Էս ձորերում ամեն օր:
Թե լալիս ես՝ վարդ ես ուզում՝
Մայիս կըգա, մի քիչ կաց,
Թե լալիս ես՝ յարդ ես ուզում,
Ա՛խ, նա գընա՛ց, նա գընա՛ց...

Հովն. Թումանյանի լեռներում, գեղանկար:
Գործ՝ Մարտիրոս Սարյան:

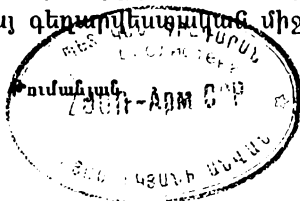
Հովն. Թումանյանի տունը 'Իսկուսմ. Օֆորտ:
Գործ՝ Արարատ Ղարիբջանի:

Արտասովորով, լալով էդպես
Ետ չես դարձնի էլ գերիդ,
Ինչո՞ւ իզուր հանգցընում ես
Ջահել կըրական աչքերիդ:
Նըրա անբախտ շիրմի վըրա
Պաղ ջուր ածա աղբյուրի,
Դու էլ գընա մոր սեր արա,
Էդպես է կարգն աշխարհի:

Բանաստեղծական արվեստի այն կա-
տարելությունը, որ Թումանյանը նվաճեց
«Անուշում», իհարկե, միայն այդ պոեմին չի
վերաբերում: Դա պոետի ամբողջ գեղագի-
տական զարգացման արդյունքն էր, իսկ
դա էլ, իր հերթին, արդյունքն այն ինքնա-
կըրթության, ինքնազարգացման, որ գրա-
դեցրեց նրան այս ամբողջ ժամանակամի-
ջոցում: Այստեղ անփոխարինելի նշանա-
կություն ունեցան նրա գրական շփումները
և հատկապես հռչակավոր «Վերնատունը»:
Ստեղծագործական կյանքի բախտավո՞ր
ժամանակներ...

Թիֆլիսի Բեհրության, այժմ Էնգելսի
փողոցի № 44 տան ամենավերին հարկումն
է ապրել Թումանյանը, այստեղ են հավաք-
վել «Վերնատան» անդամները, որ այդպես
է կոչվել տան բարձրության պատճառով:

Դարասկզբին Թումանյանը դարձել էր
հայ գեղարվեստական միջավայրի կենտրո-

նական դեմքը, իսկ Վերնատունը՝ ամենքի ժամադրաւիայրը, գրական սպունը: «Ալապիսով նրա տունը դարձել էր մեր հաւաքատեղին... — մտաբերել է Ավետիք Իսահակյանը հետագայում:— Ձմեռը վառվռում բուխարիկի շուրջը նստած՝ կատակում էինք, անվերջ գրույց անում, խոսում, վիճում: Ընթերցում էինք մեր նոր գրած բաները, քննադատում, կարծիքներ փոխանակում... Կարդում էինք զանազան հեղինակներից՝ արևմուտքի և արևելքի, նույնպէս նոր հեղինակների գործերը: Մեզանից յուրաքանչյուրն իր սիրած հեղինակն ուներ, որ ի մի գումարած՝ ընդգրկում էր վերջ ի վերջո, գրեթէ բոլոր հանճարները:

Անմոռանալի գեղեցիկ ժամեր ենք անցրել Վերնատանը, իմաստաւորված, բովանդակալից, ներշնչող պահեր»: Դերենիկ Դեմիրճյանն էլ սիրով է մտաբերել Վերնատունը. «Կլասիկները զարթնեցնում էին, ավելի ճիշտ խորացնում էին եղած այն լայն հայացքները, որոնցով վերնատանցիք սկսել էին իրենց գրականությունը: Դա հումանիզմն էր, արվեստի բարձր որակի ձրգտումը, ժողովրդայնության ուժը, գրական ինտերնացիոնալիզմը, համաշխարհայնությունը:

Հավաքույթներն անցնում էին աշխույժ, ուրախ և սրտալի: Որքա՛ն նախաճաշեր դառնում էին ճաշ, ապա երեկոյան թեյ և վերջը, կեսգիշերներից շատ անց, ընթրիք և լուսաբաց»:

Ոչ մի տարակույս, որ այս բոլորն անփոխարինելի նշանակություն ունեցան Թումանյանի բնատուր տաղանդը բացելու, բացահայտելու, զարգացնելու մեջ: Եվ դարասկըզբին արդեն բարձրանում է Հովհաննես Թումանյանն իր ամբողջ հասակով՝ իբրև ոչ միայն մեծ տաղանդի, այլև մեծ կուլտուրայի ու բարձր ճաշակի տեր արվեստագետ:

20-րդ դարի առաջին տարիները Թումանյանի ստեղծագործական կյանքի ամենաբախտավոր տարիները եղան:

Ծառ է ճանապարհորդել, շատ էլ գրել է ու պարապել:

1901-ին տեսել է Փարվանա լիճը, որ հենուի չէ Ախալքալակի Գանձա գյուղից՝ Վահան Տերյանի ծննդավայրից: Հենց Տերյանի հայրական տանն էլ հղացել ու ասել է լեզենդի առաջին տողերը.

**Բարձրագահ Աքովն ու Մըթին սարեր
Մեջք մեջքի տըված կանգնել վեհափառ,
Իրենց ուսերին, Զավախքից էլ վեր՝
Բըռնած պահում են մի ուրիշ աշխարհ...**

1901-ին է լսել Թմկաբերդի լեգենդը, ներշնչվել պոեմի մտահղացմամբ:

Ջավախքից հետո Թումանյանին տեսնում ենք Շիրակում, Ալեքսանդրապոլում, Իսահակյանի հայրենի Ղազարապատ գյուղում, Իսահակյանի հետ: Բանաստեղծ ընկերները եղել են Անիում, որ այն ժամանակ կարելի էր այցելել, զննել, շոշափել:

«Օհանեսը հիացմունքով և ուշով դիտում էր ամեն մի բեկոր՝ արվեստի կնիք կրող:— Պատմել է Իսահակյանը:— Լուռ, մտաույզ թափառում էր՝ անցյալի հետ ներքին խոսակցությամբ տարված, կանգնում էր հրաշակերտ շենքերի առաջ, հայացքը լարած նայում էր սյուների, կամարների, քանդակների, ապա աչքերը գոցում և ականջները լարում, կարծես մի երաժշտություն էր լսում, ո՛չ սովորական, ո՛չ այս աշխարհից:

... Երբ պարիսպներից դուրս էինք գալիս արդեն, Օհանեսը վերջին անգամ նայեց Անիին և ասաց.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Ինչքա՛ն մարդ պիտի անբանանասուն լինի, որ ձեռք բարձրացնի այս հրաշալիքների վրա: Մի՞թե այս գեղեցկությունը պիտի մեռնի առանց հետք թողնելու հայկական և ուրիշ ժողովուրդների արվեստի վրա:

ԸՆԴՈՒՄՆԵՐ — Թումանյանը մտածում էր դրամա գրել Անիի կյանքից, նյութը Հովհան Սմբատ Բագրատունի թագավորն էր... Բայց այդ մտահղացումն էլ մնաց անկատար ուրիշ շատերի հետ միասին:

Բայց և ինչպիսի՜ մտահղացումներ ի կատար ածվեցին: Դրանք, գլխավորապես, վերաբերում են 1902 թվականին՝ բանաստեղծի կյանքի գուցե և ամենաերջանիկ տարուն, թեև նա անառողջ է եղել և բուժվելիս՝ Աբասթումանում: Ահա ինչու բանաստեղծը հետագայում այնպիսի կարոտով է հիշել ամառանոցային այդ գողտրիկ քաղաքը, որ մտավ հայ գրականության տարեգրության մեջ:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Սիրելի Մարիա Մարկովնա.

Որքա՜ն կուզեի այժմ Աբասթուման լինեմ: Այդ փոքրիկ գեղեցիկ հովիտում, Ձեզ հետ զբոսնեինք ու խոսեինք գեղարվեստից և ամեն բանից, ինչ որ գեղեցիկ է ու լավը:

Որքա՜ն հիշողություններ ու անմոռանալի վայրկյաններ են կապված Աբասթումանի այս կամ այն փոքրիկ, խաղաղ, չըքնաղ անկյունում: Այդտեղ ես շատ եմ երագել ու գրել եմ իմ մի քանի լավ բաները: Այդտեղ եմ մշակել «Անուշը», այդտեղ եմ գրել «Փարվանան» և այլ բաներ — հա՛, «Թմկաբերդի առումը»:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Թումանյանն առաջին անգամ Երեւանը տեսել է 1904 թվականի մայիսին: Արարատյան դաշտավայրի մասին պոետն իր նամակներում խոսել է հիացմունքով.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Առհասարակ սիրուն է այս երկիրը... մի կողմում սրբազան Մասիսը վեհափառ համարձակությամբ մտած երկընքի ծոցը, մյուս կողմը չքնաղ Արագածը իր լայն փեշերը փռած ու բազմած լեն ու բոլ... Բիբլիական, խորհրդավոր ու հստակ-ձակ են Արարատյան աշխարհի գեղեցկությունները... Ուտներիս տակ, ներքև պղտոր, մոնչալով, ոլորապտույտ անցնում է պատմական Հրազդանը (Աբովյանի սիրած Զանգին), հիշում եմ Աբովյանի՝ Զանգվիճի նվիրած կրակոտ տողերը, հիշում եմ Ալիշանի

Հրազդան, գետակդ իմ հայրենի,
Հրազդան, ջրիկդ իմ անուշիկ...

Նայում եմ Արարատյան դաշտին, մըտքովս անց են կենում մեր պատմության փառավոր շրջանները, կենդանանում են հույակապ հերոսները, որ ապրել ու թաղվել են այդ դաշտում, սրտիս խոսում են սքանչելի լեգենդները, որ դեռ ապրում են այստեղ:

...Ինձ ցույց տվին Երևանի նշանավոր հիշատակարանները: Տեսա Սարգսրի պալատը, մի սքանչելի հնություն, որ արդեն կորչելու, քանդվելու վրա է:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Այս այցելության ժամանակ է, որ
Թումանյանն Օջականում այցելել է Մեսրոպ
Մաշտոցի շիրիմին և գրել այս բանաստեղ-
ծությունը:

Այստեղ մի վսեմ խորհուրդ է ապրում
Ծանր վեհությամբ իջած երկնքից,
Այստեղ սրբազան մի շունչ է բուրում,
Մեզ վեր է տանում աշխարհի կյանքից:
Մի շունչ, մի խորհուրդ, մե՛ծ, հըրաշալի՛,
Խառնված հայոց մեր խորունկ հոգուն,
Եվ որքա՛ն դարեր, դարեր են գալի,
Մենք միշտ հավատով, մենք միշտ աննկուն:

Թումանյանն այս ժամանակ արդեն մեծ
վաստակի և հռչակի տեր գրող էր: 1903-ին
լույս էր տեսել նրա երկերի ժողովածուն՝
ամենից լավն ու կատարյալը, որ հրատա-
րակվեց իր կենդանության օրոք:

Պոետի ստեղծագործական կյանքի այս
մեծ վերելքին, սակայն, հաջորդեց տևական
մի վայրէջք:

Թումանյանի կենսագրությունն իր ապ-
րած ժամանակի ստույգ արտափայլումն է:
Մի զարմանալի ճշտությամբ ազգային և
միջազգային կյանքի ելևէջները պայմանա-
վորել են պոետի կենսագրության կորա-
գիծը սկզբից մինչև վերջ:

Ինչո՞ւ 1902 թվականից, փառահեղորեն
արգասավոր «Արասթումանի աշունից» հե-

տո մի քանի տարի նա գրեթե ոչինչ չգրեց:
Ի՞նչ պատահեց:

Պատահեց այն, որ այդ տարիներին ուժ-
գին ցնցումներ եղան նախ հայ ազգային,
ապա և միջազգային կյանքում:

Պատահեց այն, որ 1903-ին մոլեգնեց
ցարական հայահալած քաղաքականությու-
նը՝ հայկական դպրոցները փակվեցին, ե-
կեղեցապատկան հողերը բռնագրավեցին:
Դրա դեմ ըմբոստացավ Անդրկովկասի ամ-
բողջ հայությունը զանգվածաբար: Թիֆլի-
սում ամբողջ թաղեր ենթարկվում էին խու-
զարկության, մարդկանց աքսորում էին
հարյուրներով: Սկսվեց այն, ինչ Լեոն կո-
չում է «Գոլիցինյան կոշմար»:

Հաջորդ տարին՝ 1904-ին, սկսվեց Ռուս-
նապոնական պատերազմը, ապա ծայր ա-
ռան սոցիալական հուժկու շարժումները և
1905-ին պայթեց ռուսական առաջին հեղա-
փոխությունը, որ ցնցեց Ռոմանովյան կայս-
րության հիմքերը: Հեղափոխության ալիքը
բռնեց նաև Անդրկովկասը, բանվորական
ցույցեր ու գործադուլներ եղան նաև Բաք-
վում, Թիֆլիսում և այլուր:

Բայց 1905—1906 թվականներին են վե-
րաբերում հայ-թուրքական ողբերգական,
արյունալի ընդհարումները նույնպես:

Ժողովրդի բանաստեղծը պետք է լինեք

այնտեղ, ուր ժողովուրդն զգում էր իր կարիքը: Եվ Թումանյանն սուսաց հասպաղելու գտավ իր տեղն ու դերը: Դա իրար դեմ կանգնած ժողովուրդներին հաշտեցնողի դերն էր, որ պոետին կլանեց այնպես անմընացորդ, որ գրելու, ստեղծագործելու մասին չէր էլ կարող խոսք լինել: Ավելին, երբ նա տեսավ, թե այդ ծանր տարիներին ինչքան գործ է արել՝ հպարտությամբ խոստովանեց ընկերոջը:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — ... ամեն ջանք շարունակ գործ եմ դրել մեր գավառներում խաղաղությունը պահելու և կոտորածների սուսջն առնելու: Եվ այսօր ես այնքան գոհ չեմ, որ գրականության մեջ մի որևէ բան եմ արել, որքան գոհ եմ, որ ակներև կարողացա իրար դեմ կանգնած ժողովուրդների սրերը սրատյան դնել տալ և շատ ու շատ անմեղների ազատել այս գազանակյան կոտորածից:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Լոռու և Ղազախի գավառներում ո՛ր ասես չի եղել Թումանյանը՝ զինավառ ու հեծյալ, իր բազմաթիվ համախոհներով շրջապատված:

Հենց նույն օրերին բանաստեղծը գրել է ընկերոջը.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Մենք այս ցած ու տմարդի կովով միանգամայն դուրս մնացինք Ռուսաստանի ազատագրական՝ մեծ կովից:

Այժմ մեզ մնում է մի առաքինության հնարավորությունը — աշխատել վերականգնելու և պահելու խաղաղությունը, շատ չըտարվելու այդ դժբախտ կովով, շատ չըբարբարոսանալ:

Ահա շարունակ դրա դեմ եմ ես եղել կանգնած իմ ձիավորների բազմությամբ և իմ սպիտակ դրոշակով:

... Ինչպե՞ս պիտի ծիծաղեիք, երբ ինձ տեսնեիք լեռներում պատրոնդաշները գցած, զինված ոտից գլուխ, հարյուրավոր ձիավորներով ու ճերմակ դրոշակով:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Մեծ հաշտարարն այսպես շրջել է բազմաթիվ հայ և ադրբեջանական բնակավայրերում, եղել է սարերում՝ ուրթերում և բիճաններում, այն վայրերում, ուր կարող էին ընդհարումներ լինել կողք-կողքի իջած հայ և ադրբեջանցի սարվորների միջև (ինչպես այդ լինում է «Գրազը» պատմվածքում):

Ինչքա՞ն է շրջել՝ կյանքը վտանգի տակ դնելով, ինչքա՞ն է խոսել ու բացատրել՝ կառավարության կասկածներն իր վրա հրավիրելով. պարզ ասել է, որ ընդհարումները պետք չեն ո՛չ հայ, ո՛չ էլ ադրբեջանցի աշխատավորներին՝ «միամիտ ոհաթ դասակարգին», որ դա ցարական կառավարության հրահրումով գործող բեկերի ու ա-

դաների գործն է, պատմել է գայլի և երեք եզների առակը...

Ո՛չ մի վտանգ, ո՛չ մի սպառնալիք ետ չի պահել մեծ հաշտարարին: Նրա խմբի մարդկանցից մեկը պատմել է, թե ինչպես Թումանյանը մեն մենակ, իր կապույտ ձին հեծած, ընդառաջ է գնացել զինված աղըր-բեջանցիներին: «Մենք խնդրում էինք նրան ետ դառնալ և ձորը մտնել: Սակայն նա մը-նաց անհողորդ ու անվրդով:— Պատմում է ականատեսը:— Ես ապշել էի: Նա այդ դիրքում իմ աչքին երևաց իբրև մի հսկա...

Նա նայեց դեպի բլուրները, դիտեց դի-մացի դիրքերը և ձայն տվեց. «Ո՛չ մի հրա-ձրգույթուն: Անցեք ձորը»: Ադրբեջանցի-ներն էլ ընդառաջ են գալիս դիմացից: Ու երբ քիչ առաջվա ոխերիմ թշնամիները մո-տենում են և միմյանց հաշտության ձեռք մեկնում՝ ծերունի մի ադրբեջանցի դառնում է Թումանյանին. «Սրա եկած ճամփեն թող վարդ, մանուշակ, շուշան, չամբուլ, ալ ու ալ-վան ծաղիկների բուսնեն...»:

Այն էլ է պատահել, որ երբ պոետն իր համախոհներով մտել է ադրբեջանական բիճանները՝ տարիքով մի կին ընդառաջ է գնացել նրան. «Խոշ գյալումսան, Օհանես աղա» (Բարով ես եկել, Օհանես աղա): Պոետն ասել է, որ ինքն աղա չէ: «Աղա դո-

յուլսան, օնդա բալասան» (եթե աղա չեւ որդիս ես), ասել է ադրբեջանուհին: Ու եր պոետն ընդունել է իր որդեգրումը՝ առաջ եկել մի ջահել կին՝ տարեց ադրբեջանուհի դուստրը, գրկել է հայ բանաստեղծին և հայտարարել ինչպես կարգն է. «Սանդո մենքմ գարդաշըմ սան» (դու էլ իմ եղբայր ես): «Նայող ժողովուրդը քարացած լալի էր» — վկայում է ականատեսը:

Եվ այսքա՛ն ազնիվ, այսքա՛ն անձնվե գործունեությունը թանկ, շա՛տ թանկ նստե Թումանյանի վրա: Դեռ 1906-ին նա գիտակցել է, որ իրեն ձերբակալելու մտադրություն կա:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — «Տեսնենք ինչպես է վերջանում»:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Վատ վերջացավ: Թումանյան ձերբակալվեց և նետվեց Մետեխի բանտը բայց այդ գործունեությունից ոչ թե անմիջապես հետո, այլ ավելի ուշ՝ 1908 թվականի վերջին:

Սա այն թվականն էր, երբ Թումանյան հեղեղի պես թափում էր մանկական գրականության գոհարները՝ «Չարի վերջն» և «Հսկան», «Արտուտի երգն» ու «Մուկիկ մահը», «Ոսկու կարասը» և «Տերն ու ծառան», «Ամմադն» ու «Խոսող ձուկը», «Արազիլն» ու «Փխտն», «Թռչունի մտածմունքը

և «Փիսիկի գանգատը», «Ամպն ու սարը»,
«Ծաղիկները», «Դարնան առավոտը», «Գե-
տակը», «Ծննդուկները»...

...Ասե՛նք մե՛ծ ես,
Մի՛թե պիտի փոքրին տանջես:
Մե՛ծ թե փոքրը, ինչ էլ լինի,
Ամեն սպրոդ շունչ կենդանի,
Որ ձընվել է արևի տակ,
Էս աշխարհքում միատեսակ,
Մինը պակաս, մյուսը ավել,
Ողջ էլ գիտեն խընդալ, ցավել,
Չը պարծենա երբեք ոչ ոք,
Թե ինքն անհաղթ մի բան է ջուկ.
Միշտ ուժեղից ուժեղը կա,
Իսկ ամենից ուժեղը՝ մահ...

(«Հսկան»)

Գրում էր այսպիսի պայծառ ու բարի
տողեր՝ և հանկարծ՝ բանտարկություն:

Հովհաննես Թումանյանը ձերբակալվեց
1908 թվականի դեկտեմբերի 23-ին, մի
ցուրտ ձմեռվա օր: Բանաստեղծի դուս-
տրը Նվարդը մտաբերել է. «Երբ քնից
արթնացանք՝ տեսանք հայրիկի ձեռագրե-
րը թափած գետնին, գրասեղանի արկղնե-
րը, գրադարանի պահարանների դռները
բաց և գրքերը հատակին թափված: Ման-
րամասն խուզարկելուց հետո ձեռագրերը
մեծ կապոցներով կապեցին ու խստը լըց-

րին պարկերի մեջ: Հայրիկին ու մեծ եղբորս՝ Մուշեղին, դուրս տարան:

Դուրսը ձյուն էր, լուսնյակ գիշեր: Լուսանում էր: Պատշգամքից նայեցինք. ուտիկանները հայրիկին ու եղբորս շրջապատած տանում էին»:

Նրանց բանտարկել են Մետեխում: Թումանյանը եղել է բանտի 15-րդ կամերայում:

«Թումանյանին ներս բերին,— պատմել է կալանավորներից մեկը հետագայում,— նրան ուղեկցում էին երկու զինվոր և մի տասնուպետ ոստիկան»: Թումանյանի ժլպիտը կարծես ասում էր «էս ի՞նչ բան է»: Պատմեց, որ իր հետ վարվել են քաղաքական հանցավորի պես, լուսանկարել են գլխարկով, առանց գլխարկի, նստած, կանգնած, ձախ թևին ՌՖ են կպցրել, թանաքի մեջ թաթախած մատը թղթի վրա դրոշմել և այլն, և այլն:

Կալանավորները խաղացել են հացից շինած նարդի, դոմինո, շախմատ: Թումանյանը չի խաղացել, միայն նայել է:

Կամերայի նրա հարևանը Ավետիք Իսահակյանն է եղել: Այդ ժամանակ վախճանվել է աշուղ Զիվանին՝ նրանց ավագ ընկերը, որի հետ ինչքա՛ն ժամեր են անցրել երգի և ուրախության: Խոջիվանքի գեղեզմանատան ճանապարհին անցնում է Մե-

տելիսի բերդի մոտով: Բանաստեղծներն աշուղ Զիլանու հուղարկալորությանը մասնակից են եղել վանդակավոր պատուհաններից թաշկինակները թափահարելով:

Պոետի բախտակիցներից մեկը հիշում է՝
նա «սովորաբար ման էր գալիս կամերայի
երկարությամբ և հոգնելուն պես քաշվում
էր իր տեղը, հանգստանում: Մեկ-մեկ էլ
զբաղվում էր գրելով...»:

Այդ «մեկ-մեկ զբաղվելը» հայ պոեզիային տվեց երկու անգնահատելի արժեք՝ «Մի կաթիլ մեղրը» և «Վայրէջքը»: Պոետն այս բանաստեղծությունը նվիրել է իր ծննդյան 40-ամյակին, որ բանտում է լրացել՝ 1909 թվականի փետրվարի 19-ին: Թվում է, վիճակի ակամա թելադրանքով, դառնությամբ ի բանաստեղծություն պիտի լիներ սա, մինչդեռ՝ ճիշտ հակառակը՝ հոգու պայծառու անքեն մի խոստովանություն է, թեև վերաբերում է իր կյանքի վայրէջքին արդեն.

Քառասուն տարի բլրնաձ ճանապարհ՝

Շիտակ, անվեհեր

Գընում եմ ես վեր —

Դեպ Անհայտը սուրբ, աշխարհքը պայծառ:

Քառասուն տարի ճամփովն ահարկու

Անցել եմ էսպես

Ու հասել եմ ես,

Խաղաղությանն եմ հասել ես հոգու:

Թողել եմ գերքն, մեծ լերան տակին,
Ե՛վ փառքը, և՛ գանձ,
Ե՛վ քեզ, և՛ նախանձ —
Ամենը, ինչ որ ճընճում է հոգին:

Եվ էն ամենը, արդ՝ նայում եմ ես —
Տեսնում եմ մորից
Իմ լերան ծերից —
Էնպես հասարակ, դատարկ եմ էնպե՛ս...

Եվ ես իմաստուն ու բեռնա թեթև,
Անհոգ ծիծաղով,
Երգով ու տաղով
Իջնում եմ զըվարթ իմ լերան ետև:

Այսքան անուրախ հանգամանքներում, անուրախ մի երևույթի՝ կյանքի վայրէջքի մասին գրված բանաստեղծություն, և այսքան պայծառ տրամադրություն, անհոգ ծիծաղ, երգ ու տաղ...

Կեցության այս անքեմ ու խորունկ ըմբռնումն է, որ պետք է իմաստավորեր բանաստեղծի վերջին գերշնչանքները. «Վար մնացած մարդու համար արդեն խորթ է իմ հոգին», «Ո՛րք է ժպտում իմ հոգին չարին, բարուն,— ամենքին», «Երկրից անցվոր, երկրի փառքին անհաղորդ է իմ հոգին»: Մետեխում գրված «Վայրէջքով» պոետը մոտենում է քառյակների հուզմունքներին: Եվ այս «Վայրէջքին», ինչպես և նույնքան անմեղ «Մի կաթիլ մեղրին» վիճակված էր

Հովհ. Թումանյանի աշխատասենյակը այն բնակարանում (Վոզնեսենսկայա փողոց, 18), ուր բանաստեղծն ապրել է 1909—1923 թթ.:

Հովհ. Թումանյանը 1893 թվականին:

բանտից դուրս գալ ապօրինի ճանապարհով: Բանտում, ընտանիքի հետ տեսակցելու ժամանակ այդ գործերը, գրված ծխախոտի թղթի վրա, թողնում է իր տասներորդ զավակի՝ դեռևս կրծքի երեխա Թամարի գրկում:

Թումանյանը Մետեխի բանտում մնաց կես տարի և իր բարեկամ ու բարերար Փիլիպոս Վարդազարյանի տրամադրած 5000 ռուբլի գրավականով ազատ արձակվեց մինչև դատավարությունը:

Եվ այն Թումանյանը, որ ինչպես պատմում է Լեոն, ուզում էր տեսնել, բայց մույնիսկ Ղարաբաղը (Լեոյի հայրենիքը) տեսնելու հնար չունեցավ՝ կատարեց հարկադրական ճանապարհորդություն մինչև Պետերբուրգ: Նրան, շատ ուրիշ մեղադրյալների հետ, կալանավորական վագոնով տարան կայսրության մայրաքաղաքը՝ դատավարության:

1911 թվականի դեկտեմբերի վերջին մա Պետերբուրգի Նախնական կալանատան բանտարկյալն էր:

Թումանյանը բանտից մամակներ է գրել ընտանիքին:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Էսպես է աշխարհքի բանը — լավությունն էլ է պատժվում — էն էլ ավելի շատ... Կարդացե՛ք և կարդացե՛ք լավ գրք-

քեր, փառք աստծո, մեր տանը լավ գրքեր
շատ կան: Կարդացեք և երեխաների հա-
մար, պատմեցեք նրանց լավ, մեծ մարդ-
կանց կյանքից, բարի մարդկանց կյանքից:
Էդ ինչ է խզբզում Արեգը: Աշխենը ծիծա-
ղում է և ասում.

Хи, хи, хи!
Арег пишет стихи...

Է՛հ, ինչ արած: Համբուրում եմ նոր
պոետին: Տվեք նրան իմ կաթինետը:
ԲԱՆԱՍԵՐ — Երեք ամիս անց՝ 1912-ի մարտի
22-ին պոետն անպարտ ճանաչվեց: Մի
որոշ ժամանակ եղավ Պետերբուրգում՝ իբրև
ազատ քաղաքացի, ապա և, վերադարձի
ճանապարհին, մի քանի օր էլ Մոսկվայում
մնաց:

Այնպես որ այնքան էլ անհիմն կա-
տակ չէր, երբ կինը Թումանյանին ասել է՝
լավ է քեզ բանտարկեցին, քեզ որ մնար Պե-
տերբուրգի և Մոսկվայի երեսը չէիր տես-
նի...

Այսպես մեծ հալածականը վերադար-
ձավ Կովկաս, իր հարազատ միջավայրը,
հարազատ օջախը, այնքան կարոտած աշ-
խատասենյակը, ուր ամեն ինչ այնպես
տրամադրում էր գրական աշխատանքի:

Բայց սեփական ստեղծագործությունից

ոչ պակաս, Թումանյանին հրապուրում էր հասարակական գործունեությունը, հայ գեղարվեստական կյանքը կազմակերպելու գործը: Եվ նա հիմնադրեց Կովկասի հայ գրողների ընկերությունը, որ դարձավ մեր ազգային կուլտուրայի պատմության ամենալավ երևույթներից մեկը:

Ընկերության նախագահը՝ Թումանյանն է բացել նրա առաջին հավաքույթը 1912 թվականի դեկտեմբերի 16-ին:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Տիկիներ և պարոններ.

Բաց ենք անում Հայոց գրական ընկերության առաջին երեկույթը...

Եվ ձեզ, որ եկել եք ողջունելու նրա բացումը, եկել եք սիրելով նրա բարձր նպատակը, միանալ, ինչպես հարազատներ շրջապատել, խրախուսել, ոգևորել մինչև այսօր մենակ մնացած հայոց գրական գործիչներին, ձեզ ամենքիդ ողջունում եմ Հայոց Գրական ընկերության անունից...»:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Թումանյանը շատ էր ոգևորված ընկերության գաղափարով ու հեռանկարներով: Բայց երբեք այնպես չեղավ, որ նրա գործունեությունն ակոյաններ չունենա:

Իսկույն գտնվեցին մարդիկ, որ գրեցին ու թերթերում տպեցին՝ «Դարձյալ մի անպետք հիմնարկություն», վարկաբեկեցին և՛

ընկերությունը, և՛ նրա նախագահին, գուշակեցին ընկերության մոտալուտ կործանումը:

Եվ բանաստեղծն ստիպված եղավ ձայնը բարձրացնել: Քանի՜-քանի անգամ Հովհաննես Թումանյանը, իր նվիրական գործերը, իր մտահղացումները թողած, ստիպված է եղել գրիչ վերցնել իր գործունեությունն ու ստեղծագործությունը տգետ ու չարական վերաբերմունքից պաշտպանելու համար: Ինչքա՛ն են պղտորել նրա արյունը, ինչպե՛ս են մարել ոգևորությունը, որքա՛ն գեղեցիկ մտահղացումներ են խեղդել իր մեջ...

Այսօր անհավատալի է թվում, որ Թումանյանի դեմ կարող էին այդպիսի անվայել լեզու բանեցնել, այնպես անարդար մեղադրել ու պարտավել:

Դեռ 1909-ին բանաստեղծն ստիպված եղավ պատասխանելու ոմն Դրամբյանի գրած հոդվածին, որ ուներ այդպիսի վերնագիր. «Գրական մեծությունները բանագող»:

Բանաստեղծի պատասխանը ոչ միայն սպառիչ էր, այլև խիստ: Ու երբ Թումանյանի խստությունն է մեկ ուրիշը դատապարտելի համարում, հա այլևս չի համբերում.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ --- ... Չի կարելի վեր կենալ, և
ռանց աջ ու ձախ նայելու, գրողին պարսա-
վել, գող ասել, ջենտլմենն Բագրատունի, չի
կարելի շանտաժիստ ասել, ուսուցիչ 'Իրամբ-
յան, չի կարելի ժանտախտ ասել, ո՛վ մար-
դիկ...

ԲԱՆԱՍԵՐ - Բայց երբեք նեշտությամբ չի փակ-
վել չարականության ու չարափոտության
բերանը: Ժողովրդական նեքիայների կա-
խարդական վարքերը դեռ ահառ է աչքափ-
սի խրատներ լսել իր սնկոչ ուսուցչից:
«Դուք գրում եք. «Ծիտը» կազմել եմ զա-
նազան տեղերից ու վարիանտներից»: Սա-
կայն գիտե՞ք, որ ժողովրդական նյութեր
մշակողները պիտի ընտրեն եղած վա-
րիանտներից միայն մեկը, այն միայն՝ որը
հարազատ է և զուտ ժողովրդական: Հո չի
կարելի մի քանի վարիանտներ բերել, իհար
կցմցել և մի խառնուրդ կազմել, ինչպես դուք
եք ասում՝ «զանազան տեղերից ու վա-
րիանտներից»: Այդ դեպքում ժողովրդական
բանաստեղծության քաղցրությունը, համն ու
հոտը կանհետանա...» և այլն:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — «Լինում է չի լինում մի ծիտ:

Մի անգամ էս ծիտի ոտը փուշ է մըտ-
նում: Դեռ է թռչում, դեն է թռչում, տես-

նում է՝ մի պառավ փետի է ման գալի, թոնիր վառի, հաց թխի: Ասում է.

— Նանի՛ ջան, նանի, ոտիս փուշը հանի, թոնիրդ վառի, ես գնամ քուջուջ անեմ, գլուխս պահեմ:

Պառավը փուշը հանում է, թոնիրը վառում:

Ծիսը գնում է, ետ գալի, թե փուշը ետ տուր ինձ...»:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Յավալի է մտածել, թե ինչքա՛ն դառնություն, ինչքա՛ն վիշտ են պատճառել բանաստեղծին նրա անկոչ քննադատները: Մի Տեր-Հարությունյան կարող էր վեր կենալ ու ասել. «Պարոն Հովհաննես Թումանյանը բախտավոր աստղի տակ ծնված մարդ է, ինչպես և մյուս Թումանյանները. ինչ որ գրում է, նորություն է համարվում մեր գրականության մեջ և ըստ այնմ էլ գողտրիկ հաճոյախոսալից գրախոսականներով վարձատրվում...»:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — «Էս տեսակ մարդիկ էլ կան, որ նախախնամությունից դատապարտված են ցավով արձանագրելու բախտավոր աստղի տակ ծնվածների երջանկությունը...

Դե հանգստացե՛ք, պ. Ա. Տեր-Հարությունյան, ու հանգիստ քնեցեք, ես նրա համար չեմ, ձեր խոսքով ասեմ՝ «գրակա-

նությամբ հետաքրքրվում», որ մարդկանց մաղձը խառնեն ու քունները կտրեն. ընդհակառակը, միանգամայն ընդհակառակը»:

ԲԱՆԱՍԵՐ — «Հովիտ» կղերական շաբաթաթերթերում կարող էր հայտնվել ինչ-որ մի Ս. Հ.-ը և այսպիսի լեզու բանեցնել բանաստեղծի դեմ.

«Առհասարակ պետք է նկատել, որ Հովհ. Թումանյանը վերջին տարիներս իր բնավորության մեջ երևան է հանում մի շատ տգեղ ու անհամակրելի գիծ. նա՝ օրինակ՝ վեր է առնում այս կամ այն անհայտ հեղինակի որևէ երկը, ենթարկում նրան միանգամայն չնչին և ոչ էական փոփոխությունների և ապա հրատարակում որպես սեփական ստեղծագործության արգասիք»:

Եվ այստեղ արդեն բանաստեղծը չդիմացավ. նորից հանդես եկավ ու նորից բացատրեց, թե ինչ ասել է ժողովրդական նյութերի մշակում և այդ անհայտ Ս. Հ.-ին ցույց տվեց իր տեղը:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Տիրացու Ս. Հ. կամ պարոն Ս. Հ., գնացեք կարդացեք... Դրամբյանին տրված պատասխանս, դա կլինի պատասխան և ձեզ, այլև իմացած եղեք ու միշտ միտներդ պահեցեք, որ եթե աստված ձեզ բերան է տվել՝ նրա համար հո չի տվել, որ

• Էդպես անմիտ ու անքաղաքավարի լեն-լեն

բաց անեք, ձեր խելքիցը դուրս բաներից խոսեք ու գրողներին քննադատեք, այլ նրա համար, որ հաց ուտեք:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Կարծում եք սրանով վերջացա՞վ տգիտության և իմաստության, ապաշնորհության և հանճարի դիալոգը: Բնավ: Դա հավերժական վեճ է, որ չունի ո՛չ սկիզբ, ո՛չ վերջ: Նորից նույն Ս. Հ.-ն:

Նորից ու վերստին մեջտեղ եկավ տըխրահոշակ Դրամբյանը և պնդեց նույն բութ համատությանը, թե Թումանյանի մշակած հեքիաթների հեղինակը ժողովուրդն է, հետևապես այդ երկերը չպիտի կրեն Հովհ. Թումանյանի անունը... «Այսպես պետք է լինի. այս է շիտակ ուղին»:

Եվ նորից շարժվեց բանաստեղծի ահեղ զայրույթը ընդդեմ տգիտության, ապաշնորհության, չարահոգության: Վերստին նա ստիպված եղավ, իր հանճարին վայել գործերը թողած, վեճի մեջ մտնել իր անվայելուչ ընդդիմախոսների՝ դրամբյանիզմի հետ, «կյանքը անել հրապարակ, ոտքի կոխան ամենքի...»:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Եվ մի՞թե մեծ ու փոքր Դրամբյանն ու Ս. Հ.-ն նորություն են մեր կյանքում, մի՞թե թշնամությունն ու չարությունը մեր ամենօրյա հացը չեն, մի՞թե հայհոյանքն ու սուտը երբևէ պակասել են

մեր գլխից և մի՞թե մենք կտեսնենք դրանց վերջը...

— Բնա՛վ:

Կստեն՝ վերցրել եք բառացի էս ընչից: Ցույց կտանք, որ չենք վերցրել: Էդ նշանակություն չունի: Կստեն՝ թարգմանել եք: Ցույց կտանք, որ թարգմանություն չի: Դարձյալ չեն լսիլ:

... ուզում եմ ցույց տամ, որ ավելի մեծ հանցավոր ու բանագող եմ, քան թե նրանք գիտեն ու կարծում են: Ես իմ լեզենդներն էլ եմ ժողովրդից առել, բոլոր հեքիաթներն ու գրույցներն էլ եմ ժողովրդից ու ժողովրդրդականիցն առել, ու միշտ աշխատել եմ ու աշխատում եմ ինչքան կարելի է մոտիկ ու հարազատ մնալ, Սասունցի Դավիթը կազմելիս էլ եմ Էդպես արել, նույնիսկ Անուշն էլ, Թմկաբերդն էլ, մյուսներն էլ, որտեղ քեֆս տվել է օգտվել եմ ժողովրդական նյութերից և շատ անգամ հենց ինչպես իրենք են ասում՝ «բառացի»:

... միայն մի ծանր խնդիր կա, որ չի կարող վճռել նրանց պատիկ ուղեղը, թե ինչպե՞ս է, որ ես Հայկունու կամ ուրիշի ժողովրդական նյութերից «բառացի» առնում եմ ու իմ առած «բառացին», «հեշտ փառք է

վաստակում ու գումարներ է դիզում...», իսկ բնագիրը, իսկականը չի՛ կարողանում...

Ա՛յ զարմանալի «բառացի»...

Ա՛յ հանելուկ...

.

Պետք է վերջանա էս գարշելի երևույթը, իսկ եթե նրան վերջ չի լինիլ — վերջ չի լինիլ և գրական մարդու ցատումին ու հարվածներին: Շատ հին ու սուրբ կոիվ է սա:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Եվ կարծես հաստատելու համար որ դա հին ու մշտական կոիվ է՝ վերստին ու դարձյալ հայտնվել են մարդիկ՝ թունավորելու բանաստեղծի հոգին, խանգարելու գործը: Մինչև անգամ պատմության դատաստանով են սպառնացել Թումանյանին: Եվ տարիների հեռվից բանաստեղծի բողոքը մեր ականջին է հասնում իբրև ցասման աղաղակ:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Ե՛ս պետք է լինեմ պատմությունից վախեցողներից մինը...

ԲԱՆԱՍԵՐ — Իհարկե, հենց նույն ժամանակներում Թումանյանն ունեցել է ոչ միայն հափշտակված ընթերցողներ, այլև անձնվեր բարեկամներ ու պաշտպաններ, որ արժանին են մատուցել մեծ բանաստեղծին:

«Անգամ մեզանում ամեն բան թույլատրելի չէ:

Մանավանդ երբ հարցը Թումանյանին է վերաբերում», «Նրանք չգիտեն, որ Թումանյանը հայ ժողովրդի հոգևոր կարողության ամենահզոր արտահայտություններից մեկն է», «Մի այնպիսի մեծություն է, որ կարող է մի ժողովուրդ պարզերես անել պատմության առաջ», «... դեռ կենսունակ է այն ազգը, որ այսօր Թումանյան ունի»:

Վահան Տերյանը, Յուլյա Խանգադյանը, Պողոս Մակինցյանը բարձրացրին բողոքի ձայն. «Ոչ մի հայհոյանք չպիտի կարողանա մթագնել մեր գրականության կարմիր արևը...»:

Վահան Տերյանը հարկավոր համարեց գրել «Մշակի» խմբագրությանը.

«Ձեմ կարող ծածկել զայրույթս և չբողոքել այդպիսի քայլերի դեմ, որոնք միանգամայն անթույլատրելի են գրական էթիկայի տեսակետից», «... ամենախորին հարգանքս եմ հայտնում մեծարելի բանաստեղծ Թումանյանին»:

Իհարկե, Թումանյանի համակիրները եղել են մեծ ու նշանավոր մարդիկ, հակառակորդները՝ փոքր ու աննշան անհատներ: Բայց, ինչպես գրել է բանաստեղծն իր նամակներից մեկում.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ—Փոքրիկ արարածներն են կյանք թունավորում — մեծ արարածները թույն

չունեն, նրանք միայն կյանք կարող են տալ:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Եվ այդ «փոքր արարածները» ինչքա՛ն են պղտորել ու խանգարել մեծ բանաստեղծին, ինչքա՛ն թանկագին ժամեր ու ոգևորություն են խլել նրանից:

Թումանյանի կյանքից անպակաս են եղել այդ փոքր մարդկանց, ճեռու և մոտիկ ազգականների, ընկերների, ծանոթների՝ ամեն առասպելի բեռի ինչչանքների պատճառած նեղությունները:

Ահա դրանցից մեկի, միա՛յն մեկի պատմությունը:

1911 թ., 26 մարտի.

«Գիտենալով հանդերձ Ձեր բազմալզբաղ լինելը, սորանով անհանգիստ եմ անում Ձեզ ինձ համար կարևոր մի հարցի մասին»:

1911 թ., 8 մայիսի.

«Գալիս եմ կրկին ու կրկին անհանգիստ անելու քեզ և խնդրելու, որ մայիս ամսվա ընթացքում տնօրինես երեխանցս բախտը»:

1912 թ., 3 սեպտեմբերի.

«Գալիս եմ կրկին ու կրկին հիշեցնելու, որ ինձ՝ համաձայն խոստմանդ՝ Թիֆլիսում տեղավորես:

Եթե կամիս — կարող ես», «Զեզնից ի՛նչ կըսակսի. հազար ու մին ծանոթ-անծանոթ մարդու լսվույթուն եք անում»:

1912 թ., 31 նոկտեմբերի.

«Նամակիս չպատասխանեցիր: Գիտեմ ժամանակ չունես: Մեկ էլ որ իրավամբ մեծ մարդ ես՝ «մեր սզգային մեծագույն բանաստեղծը»...»

«...Բայց ոչ: Ես շարունակ պիտի ձանձրացնեմ քեզ, մինչև որ կատարես քո խոստամունքը, այն՝ ինչ որ կարող ես և ձեռքիցդ կգա», «... Ինձ պարտավոր ես՝ իբրև քեզ անձնվեր ընկերոջ՝ համաձայն մշտական խոտոմանոյ բարոյական իմաստի...»:

Սա Թումանյանի մեծաթիվ քեռի խեչաններից մեկն է, գուցե նրանցից ամենահամառն ու աննրբանկատը, բայց միայն մեկը...

Իսկ ինչքա՛ն սվեղի կարևոր գործերով, գրական, հասարակական գործերով դիմել են նրան՝ հայ իրավանության կենտրոնական և կենտրոնաձիգ մարդուն, և հա ընդհուպ է գնացել ամենիին՝ լքելով իր աշխատասենյակը, չխնայելով ո՛չ ժամանակը, ո՛չ առանց այն էլ սուղ միջոցները...

Ահա ինչու Թումանյանի նամակները լի են տրտմությամբ ու դժգոհությամբ:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — ... գեղեցիկ ու սրտալի ան-
րել — վայելել չենք իմանում, և մեր ամ-
բողջ կյանքը անվերջ ավստսանք է:

Սուտ, սուտ, սուտ, կեղծիք, զրպարտու-
թյուն, հայհոյանք, և ամեն տեսակ վատու-
թյուն:

Վերջապես շատ ենք փչացած ժողո-
վուրդ:

Դե եկ ու էս տեսակ մթնոլորտում ոգե-
վորվիր ու բանաստեղծություն գրի: Ամոթ
էլ է:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Կամեցել է արտասահման գնալ:
1908 թվին գրել է Իսահակյանին:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — ... շատ կուզենայի մի անգամ
ընկնել էդ աշխարհքը, ինչ որ ականջով
լսել եմ, մի աչքով տեսնեմ — ժողովուրդներ
կան, աշխարհքներ ու տեղեր կան...

Հարկավոր էր, շատ էր հարկավոր: Ես
էն գլխից հենց ընտանեկան հոգսերի ու
նեղությունների տակ եմ մնացել. շատ եմ
հոգնած ու ջարդված. լավ կըլիներ, քայց չի
լինում:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Բայց ի՛նչ արտասահման, երբ մը-
տերիմ ընկերոջը՝ Կոմիտասին, տված խոս-
տումն էլ չի կատարել, այլապես մեծ երգա-
հանն այսպիսի նամակ չէր գրի նրան. «Ափ-
սոս, որ Տփլիս եղած ժամանակս քեզ տես-
նել չկարողացա. պետք է մի լավ ծեծեի:

Ա՛յ աղբեր, քեզ սպասելով աշքս ջուր դնումով, չէ՞ որ դու ասել էիր, թե Զատկի տոներից հետո կգաս մի քանի օրով: Էսա Համբարձումն էլ անցավ, դեռ դու չերևացիր և ես ստիպված, հույսս էլ կտրած, առա գրիչս, որ քեզ լավ հայհոյեմ, բայց ջանել ջիվան ջանիդ ափսոսացի, էս անգամ ձեռիցս պրծար:

Աղբե՛ր, վաղուց է սկսել եմ և բավական բան գրել քո «Անուշից», բայց դեռ պակասավոր բաներ շատ կան, որպեսզի մի ամբողջություն դառնա», «Գրիր, թե ե՞րբ կարող ես մի քանի օրով ինձ մոտ հյուր գալ և այստեղ միասին վերջացնենք և ես հանգիստ շարունակեմ»:

Թումանյանն Էջմիածին չի գնացել և Կոմիտասը հաջորդ նամակում հեզգել է ընկերոջը. «... մոծակից վախեցար. էդ պիծի մոծակն ի՞նչ է, որ մարդս նորանից վախենա...»:

Հետո պայմանավորվել են Դիլիջանում աշխատել: Դա էլ չի հաջողվել. «Անուշի» հեղինակն է բանտարկվել: 1909-ին Կոմիտասը գրել է իշխանուհի Մարիամ Թումանյանին. «Անուշը» առաջ է գնում, էլի մի շարք նոր բաներ գրեցի: **Մնացել եմ մուրկված,** Հովհաննեսի բանտարկությունն էր պակաս, էլի կիսատ մնաց Անուշի երգա-

կան խմբագրությունը: Հույս ունեի, թե կը-
գար այս տոներին...»:

Հետո էլ, արդեն 1913-ին, Կոմիտասն է
մեկնել Պոլիս: Այս նամակը վերջինն է, որ
մեծ երգահանը գրել է մեծ բանաստեղծին,
կյանքի և ստեղծագործության ընկերոջն ու
հոգեկցին. «... Իսկ սեպտեմբերին պիտի
գտնվեմ անպատճառ Պոլիս, որ արդեն
հաստատվել ու գործ եմ սկսել: Ունեմ ինձ
համար անձնական դպրոց, որ պատրաս-
տում եմ խմբավարներ ու երգիչներ. ունեմ
300 հոգուց բաղկացած երկսեռ խումբ, որի
անունն է «Գուսան»:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Երանի՜ թե չգնար... Կոմիտասը
գնաց, և անվերադարձ: Այսպես եղավ մեծ
երգահանի ճակատագիրը: Ժամանակը չը-
թողեց, որ միմյանց ձգտող հոգիներն ի մի
գան, անեն իրենց սիրելի գործը: Նրանց
համատեղ «Անուշը» մնաց անկատար...

Հետագայում էլ անկատար մնաց Թու-
մանյանի և Սպենդիարյանի իղձը՝ հանդի-
պեն և միասին աշխատեն «Թմկաբերդի
առման» լիբրետոյի վրա:

Բայց ի՛նչ համատեղ աշխատել, երբ
բանաստեղծը չկարողացավ նույնիսկ Ա-
լեքսանդրապոլ մեկնել՝ Արմեն Տիգրանյա-
նի պատրաստ օպերայի առաջին ներկա-
յացմանը ներկա լինելու:

ինչքան են թախանձել քույր ու եղբայր Արմենուհի և Արմեն Տիգրանյանները: «Ձեռ կասկածում, որ իմ խնդիրքը չեք մերժի՝ մի անգամ կբախտավորեցնեք ինձ և մեզ բուրիս Ձեր ներկայությամբ»— գրել է բանաստեղծուհի քույրը: «Հույս ունենալով, որ այս անգամ Ձեր գործերին հարմար ընթացք կհաջողվի տալ, ես վճռեցի առիթից օգտուվել...»— թախանձել է երգահան եղբայրը:

Վերջապես, ի՛նչ մի դժվար բան էր՝ Թիֆլիսից Ալեքսանդրապոլ գնացքով...

Բայց դա էլ անհնար է եղել: Գործերը հարմար ընթացք չեն ստացել... Եվ Թումանյանին մնացել է միայն ավստուսանք հայտնել:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — ... շատ ու շատ ավստու, որ միանգամայն անկարող եմ կատարել ձեր խընդիրն ու իմ ցանկությունը: Մինչև վերջին օրը հետաձգում էի պատասխանս — գուցե, ասում էի, հաջողվի գալս:

Ցանկանում եմ հաջողությամբ պսակվեն պ. Արմենակի ու բոլոր մասնակցողների սերն ու ջանքերը:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Ավետիք Իսահակյանն այսպես է մտաբերել ավագ ընկերոջը. «Թումանյանը կյանքով բռնկված մարդ էր: Նրա էությունն ամբողջովին բաղձանք էր, տենչանք, ցան-

կություն... ուզում էր ամեն բան ունենալ, ամեն բանի հասնել, ամեն տեղ լինել...

... Հասարակութունը քաշում էր նրան դեպի իրեն, և ինքն էլ ձգտում էր դեպի նա, և բոլորվում էր նրա շուրջը: Հասարակության զարդն էր նա, խնջույքների, հրավերների հոգին, շողշողուն ջահը... համոզված էր իր ուժերի կարողության մեջ: Բայց գրելու ժամանակ էր պետք, իսկ նա ժամանակ չուներ և արդեն ժամանակի մասին գաղափար էլ չուներ: Ժամացույց չուներ և չէր ուզում գործածել: Չէր սիրում չափված ժամանակով շարժվել: Երեխայի պես հավերժության ինքնագգացում ուներ և... շուայլում էր թանկ ժամանակը և նրա հետ ավյո՛ւն, եռա՛նդ, թա՛փ, կորո՛ւլ»:

Դժվար է նույնիսկ թվել, թե որքան բազմապիսի խնդիրներ լին գրադեցնում այս տարիների Թումանյանին. «Հայոց հարցն ու իր լուծումը»՝ ժողովրդի քաղաքական կողմնորոշումը, դպրոց և լեզու, թատրոն և գրադարան, ազգագրություն և ժողովրդական բանահյուսություն, հայոց պատմություն և գրականություն, Աբովյան և Սալաթ-Նովա... Ինչ էլ արծարծել է՝ այնպիսի մակարդակով, իմացությամբ, ներշնչմամբ որ այսօր էլ պահում են իրենց նշանակությունը, ջերմությունը, շունչը: Եվ որքան էլ

տարբեր էին սրեաի գրադմունքի առափկաները՝ դրանք ի մի են գալիս ներքին զարմանալի միասնությամբ, բանի որ ծառայում էին մի նպատակի՝ ժողովրդին բարձրացնելու վերին նպատակին:

Սխալ չի լինի ասել, որ անմիջաբար այդ նույն նպատակին էր ծառայում Թումանյանի գլխավորած գործերից մեկն էլ՝ Սայաթ-Նովայի ժառանգությունը մոռացության փոշուց հանելը և համաժողովրդական սեփականություն դարձնելը:

Ժամանակակիցները վկայում են, թե բանաստեղծն ինչպիսի՝ ոգևորությամբ էր գլխավորում այդ գործը:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — ... Մեզանում էնպես մարդիկ կան, որ կարծում են, թե Սայաթ-Նովայի երեկույթի արտակարգ հաջողության պատճառը նորությունն էր, իբրև թե մի մոդա էր նա, որ բերեց Գրական ընկերությունը, և անցնելու է երբևիցե...

Ո՛չ, նա մի նորօրինակ ձև չի, որ ժամանակի ընթացքում ձանձրացնի ու փոխվի... Գեղեցիկ ձևի մեջ մի մշտավառ հուր հոգի է նա, մի ազնիվ ու լիքը սիրտ, մի հարազատ հզոր շունչ, որ մեր աշխարհքի հարազատ շնչի նման միշտ խաղալու է Կովկասի ժողովուրդների վրա... Մայիսի 15-ին, Համբարձման օրը, վարդի ու ծաղկի տոնին

Թիֆլիսի հասարակությունը, առանց ազգի
ու ցեղի խտրության, Հայ Գրողների ընկե-
րության առաջնորդությամբ գնում է բաց
անելու Սայաթ-Նովայի մահարձանը:

Գերեզմաններ կան, որ պայծառ են, ժըպ-
տում են մարդկանց սրտերին մի խոր հավի-
տենական ժպիտով ու ասես թե կյանքը
հաշտեցնում են մահի հետ:

Էս տեսակ մի պայծառ գերեզման է
Սայաթ-Նովայի գերեզմանը. ամբողջու-
թյամբ հաշտություն ու սեր է բուրում, որ
միշտ էլ ժպտալու է ամենքին...

Խաղով եկավ,
Ախով գնաց Սայաթ-Նովան.
Երգով եկավ,
Վերքով գնաց Սայաթ-Նովան.
Սիրով եկավ,
Սրով գնաց Սայաթ-Նովան:
Սիրով մնաց Սայաթ-Նովան:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Սայաթ-Նովայի շիրիմը բացվեց
1914 թվականի մայիսի 15-ին: Հաշված
օրեր էին մնացել մինչև առաջին համաշ-
խարհային պատերազմը:

Եվ պայթեց պատերազմը, երբ բանա-
ստեղծը հազիվ հանգիստ էր գտել Ցազվե-
րում:

Ամառանոցային այդ քաղաքից նա զը-
րել է իր նամակներից մեկում:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Ես մի քանի օր է ինչ եկել եմ
Ցագվեր: Շատ լավ տեղ է: Ես էլ շատ ու
շատ եմ հոգնած, թե՛ ֆիզիկապես, թե՛ բա-
րոյապես — և էսպես մի անկյունը մեծ բան
էր ինձ համար — բայց էս էլ էս պատերազ-
մը թունավորեց...

Միակ մխիթարանքս էն է, — թեև իսկի
չեմ սիրում պատերազմը — որ էս պատե-
րազմով Գերմանիան և նրա հետ միլիտա-
րիզմը պիտի խորտակվի կամ թուլանա... և
իմ ողուսաիրությունը կհաղթանակի: Նրա-
նից հետո թերևս գան խաղաղության
օրեր...»:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Պոետը գրել է մի ստիթով.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — ... թերևս ոմանք զարմանան,
եթե ասեմ, որ պատերազմի ճախընթաց ա-
միսներին էս էնքան պարզ էի զգում պա-
տերազմը, որ հատուկ բանաստեղծություն
ունեի, մինչև անգամ ուզում էի տպել... բայց
ինչ-ինչ պատճառով անհարմար գտանք:

Հրացաններ են ճալթում սրտիս մեջ,
Հրացաններ են ճալթում անդադար,
Ու լաց են լինում սարսափած ու խեղճ
Որբ երեխաներ անթիվ, անհամար:

Եվ ժամանակը լինի անիծված,
Եվ աշխարհքը լի չարով ու թույնով,

Եվ մեր երգերը լինին անհիծված
Լիքը արցունքով, լիքը արյունով:

Բարի իրիկուն, վշտալի մայրեր,
Որ գիշեր՝ անքուն, ցերեկը՝ երեր,
Մի հոգս ունիք լուկ,
Ն՛րբ պիտի արդյոք
Էս կյանքը անցնի,
Տանջանքը անցնի...

ԲԱՆԱՍԵՐ — Դեռ համաշխարհային պատերազմից առաջ, 1913-ի հունվարին, «Հայկական հարցն ու իր լուծումը» հոդվածում Թումանյանը նորից ու նորից հանդես էր բերել իր անվերապա ողորդական կողմնորոշումը:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — ... փորձն ու գործն էլ ցույց տվին, որ միայն Ռուսաստանը կարող էր վճռել խնդիրը: Եվ թե՛ Օրին ու հայ հոգևորականությունն ու մելիքները, թե՛ հայ ժողովուրդը էն օրվանից երեսներն արին դեպի Ռուսաստանը: Եվ ընդմիջտ դեպի Ռուսաստանը: Մինչև էսօրվան օրը:

... հայ ժողովուրդը պետք է լիներ ողորդող և իր կյանքի, գույքի ու պատվի ապահովության հույսը պետք է կապեր Ռուսաստանի հաջողության հետ... Եվ էսօր եթե հայկական հարցը ինչ ուզում է լինի — մի լուծում է առնելու, դա լինելու է Ռուսաստանի հաղթանակը կամ նրան փոխադարձաբար արված մի զիջում:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Այդ նույն հոդվածում Թումանյանն արեց մի զարհուրելի կոահում:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Եվ նա՝ Թուրքիան դիմել է, դիմում է և կդիմի ամենահրեշավոր միջոցների՝ վերջ դնելու էդ ժողովրդին իր հարցի հետ միասին, հայի հայրենիքի և ազգային իրավունքների խնդիրը միանգամ ընդմիշտ փակելու համար:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Այսպես էր կոահել բանաստեղծը, բայց այն ինչ կատարվեց՝ վեր էր մարդկային երևակայությունից.

1915 թվականի ապրիլի 24-ը՝ հայկական բազմաչարչար տարեգրության ամենազարհուրելի էջը: Պատմաբան Լեոն մտաբերել է, որ այդ դժնդակ օրերին Թումանյանը, իբրև Հայոց գրողների ընկերության նախագահ, մի կոչ հղեց աշխարհի բոլոր կողմերի գիտական, գրական և կուլտուրական հաստատություններին, համալսարաններին, ակադեմիաներին, խնդրելով, որ փրկեն արյան մեջ խեղդվող մի ամբողջ ժողովուրդ: Ահա այդ կոչը.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — ... Մեր դրությունը ծանրացավ այն օրվանից, երբ մենք բողոքեցինք մեր ազգովին ոչնչացման դեմ և խոսեցինք մարդկային տարրալիսն իրավունքների մասին: Եվ ահա այսօր էլ, համաշխարհային իրարանցումի մեջ շրջափակված ու մեն-

մենակ իր դարավոր զոհի հետ, թուրք կառավարությունը վեր է կացել գերազանցելու իր մինչև օրս կատարած ոճիրները, կոտորածով միանգամ ընդմիջտ վերջ դնելու հայ ժողովրդի բողոքին ու դատին: Սկսել է կոտորած էրզրումից մինչև Կիլիկիա, Սև ծովից մինչև Միջագետք:

Հայոց Գրողների Ընկերությունը, այս ահաւոր ճգնաժամին, դիմում է ազգերի խղմտանքին ի դեմս նրանց լուսավոր հաստատությունների և լավագույն զավակների, խնդրում է բարձրացնել իրենց ազդու ձայնը այս անօրինակ ոճիրի հանդեպ հանուն մարդասիրության, քրիստոնեության և կուլտուրայի:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Բայց ի՞նչ «լուսավոր հաստատություն» կարող էր առնել «բերանն արնոտ Մարդակերի» սուաջը: Կոտորածը ծավալվում էր ու ծավալվում:

Խորտակվե՛ց բանաստեղծի փխրուն հոգին:

Այսօր, տարիների հեռվից նայելով՝ ցավագին զարմանքով կարող ենք ասել, թե ինչքա՛ն վաղաժամ էր ծերացել բանաստեղծը:

Ո՛վ կարող է ասել, թե ընդամենը քառասունվեց տարեկան էր 1915 թ. ընտանիքի հետ լուսանկարված ծերունին:

Ընտանեկան լուսանկարն արված է Թումանյանների տան հազվադեպ խաղաղ մի ժամի: Երբ հաջորդ օրը, այս լուսանկարն անհաջող համարելով, կամեցել են նորից լուսանկարվել՝ չեն կարողացել ընտանիքը վերստին հավաքել:

Ցրվել են ամենքը:

Ինքը՝ Թումանյանը, մի քանի ուրիշ գործիչների հետ, մեկնեց պատերազմի վայրերը՝ Բայազետի և Ալաշկերտի ռովիտները, Աբաղայի դաշտը, Վան...

Պահպանվել է Թումանյանի 1915 թվականի ծոցատետրը, ուր բանաստեղծը գրառումներ է արել պատերազմի վայրերում, ապա և՛ Էջմիածնում:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — «Հուլիսի 30. Էջմիածին. երեկ իրիկուն եկանք — գիշերը: Ամբողջ ճամփի շուրջը լիքն էին. կամ քնած, կամ կրակների առջև նստած: Լուռ. տեղ-տեղ տնքում են, տեղ-տեղ լաց են լինում:

— Ո՞րն է Էջմիածնի ճամփեն:

Ջուր չկա: Ծառախցի երեխան ու ընտանիքը: Էջմիածին — լիքը:

Առավոտը — լիքը ամեն տեղ:

Ժխոր, լաց, խնդիր, հառաչանք, սուգ — Ծո՛վ —

Մեջները դողանջում են Էջմիածնի զանգերը — լայնածավալ հառաչանքի նման —

ես երբեք էսքան տխուր չեմ լսել Էջմիածնի զանգերի ձենը — ո՞ր, մինչ ո՞ր են հասնում ևս հառաչանքն ու կոչը»:

«Կի՛նը անցնում է կողքներովս, մայրս կառքի մեջ — սրանք հաց կունենան — բայց չեն տալ... ինտելիգենտ դեմքեր. տանջված, հոգնած, լուռ...

Ծերեր...

Գեղեցիկներ...

Ծծի երկխաներ...

Անվերջ, անվերջ. մի ծանր ու անվերջ հառաչանքով Էջմիածնից ձգված — ասում են մինչև Վան... Իջնում են Չինգիլի բարձրությունից, Մասիսի թիկունքից անցնում են Արաքսի կամուրջով...

Ես աշխատում էի չնայել Արաքսին ու Մասիսին... Բայց այնուամենայնիվ նայեցի մի անհասկանալի երկյուղով —

Մասիսի գլուխը ծածկված էր ամպերի տակ —

Արաքսը ձեն չէր հանում — չէր որոտում —

Ծանր ու խոր թշնում էր...

Իգդիր — մեր շատ համակերելի Վարդանը հոգնած մրափի մեջ էր —

Անդրանիկը — դուրսը իր խմբի մնացորդը — ինքը ներսը խորտակված ու հուսահատված...»:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Բանաստեղծն իր ժողովրդի հետ էր, այնտեղ էր, ուր գգում էին իր կարիքը...

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — 19-ի գիշերը օգոստոսին մըրենց, սկսեց փայլատակել ու որոտալ և կաթկթել անձրևը... բոլոր շինությունների դռները բացին գաղթականների և ներս թողնելու: Մայր տանարը դժվարացան ու նոր վեհարանը թողին:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Բանաստեղծն այստեղ չի հիշել այն դեպքը, որին վերաբերում է նրա մի նշանավոր արտահայտությունը:

Արձակագիր Վահան Թորոպենցը մտաբերել է. «Թումանյանը վազում էր կետից կետ, վրանից վրան, խմբից խումբ, մի մեռնողից դեպի ուրիշ մեռնողը:

Կարգադրում էր, հրամայում, հայնություն, կշտամբում, ժպտում, շոյում, զայրանում»:

Տեղատարափ անձրևին «Թումանյանը վազեց, բռնի կերպով բաց արավ նոր կառուցվող հայրապետական վեհարանը, որ մինչ այդ անձեռնմխելի էր: Գաղթականները լցվեցին ներս»:

Ականատեսները պատմում են, որ կաթողիկոսը սաստիկ զայրացել է լանատտեղծի հանդուգն արարքի վրա. ինչպես է թույլ

տվել իրեն, «չէ՞ որ իր հետ խոսում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը...»:

«Բայց Ձեզ հետ էլ խոսում է Ամենայն Հայոց Բանաստեղծը...»:

Սա ամենաբարձր գնահատությունն է, որ Թումանյանն ակամա արժանացրել է իրեն:

Եվ Ամենայն Հայոց Բանաստեղծն Ամենայն Հայոց հետ էր սղետի ժամին:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — «Ես նրանցից մեկն եմ, որ երեխաների մեջն էի... Սատիկ, սաստիկ ծանր էր նրանց հետ խոսելն ու խոսեցնելը... չէին կարողանում ոտքի վրա մնան. ցավում էին նրանց նիհար սրունքները ու մանկական ոտները, մի քանի հարյուր վերստ փոխած, մի քանի հարյուր վերստ ճամփա կտրած ոտները...

Հիշում եմ և էն լավ օրերը, երբ առաջին անգամ վերահսկողները գանգատվեցին, թե արդեն չարանճի են դարձել, դժվարացել է կառավարելը... ոմանք նստարաններին հեծած՝ ձի են խաղում, ոմանք էլ կատակներ են անում, ուրախ-ուրախ ճշում, կշկշում..

Ու ամենքիս աչքերն էլ լցվեցին ուրախության արցունքներով...»:

Ու վեր կացա ես, որ մեր հայրենի օրենքովը հին՝ Վերջին հանգիստը կարդամ իմ ազգի անբախտ զոհերին,

Որ շեն ու քաղաք, որ սար ու հովիտ, ծովից մինչև ծով
Մարառ են, մեռած, փրոված ու ցրված հազար հազարով...

...

Ու կըրակ առա հայոց հրդեհի կարմիր բոցերից,
Էն խաղաղ ու պաղ երկնքի ծոցում վառեցի նորից
Մասիսն ու Արան, Սիփան ու Սըրմանց, Նեմրուք,

Թանգուրեք,

Հայոց աշխարհի մեծ կերոնները վառեցի մեկ-մեկ,
Սուրբ Արագածի կանթեղն էլ, ինչպես հեռավոր արև,
Անհաս, աննվազ, միշտ վառ ու պայծառ, իմ գրլխի վերև...

Կանգնեցի խոժոռ, մեռակ ու հաստատ, Մասիսի նըման,
Կանչեցի թըշվառ էն հոգիներին՝ ցըրված հավիտյան
Մինչև Միջագետք, մինչև Ասորիք, մինչև Մովն Հայոց,
Մինչև Հելլեսպոնոս, մինչև Պոնտոսի ափերն ալեկոծ...

— Հանգե՛ք, իմ որբե՛ր... իզո՛ւր են հուզմունք, իզո՛ւր և
անշահ...

Մարդակեր գազան՝ մարդը՝ դեռ երկար էսպես կը մնա...
(«Հոգեհանգիստ»)

ԲԱՆԱՍԵՐ — Ահավոր եղան 1915-ը և դրան հա-
ջորդող տարիները հայ ժողովրդի կյան-
քում: Նաև Թումանյանի կյանքում: Բայց
մի՞թե այդ երկու կյանքը նույնը չէին: Ծանր
ժամանակներ և՛ ժողովրդի, և՛ իր բանա-
ստեղծի կյանքում: Թումանյանը գրում է
քարեկամուհուն:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Ո՛ջմարիտ որ՝ էս վերջին մի
քանի ամիսը սուկալի ամիսներ եղան իմ
կյանքում: Առաջ Վան, հետո ամառն՝ Էջ-
միածին, նրանից հետո մի եղբորս սպա-
նությունը, ապա մյուսի սպանությունը, տու-

նը կատարյալ անտեր — միայն շփոթված սգավոր կանաչ ու երեխաներ, մյուս եղբայրներս հեռավոր ֆրոնտներում կամ հիվանդանոցներում, տղերքս դես ու դեն ցրված ու վտանգի տակ...

ԲԱՆԱՍԵՐ — Ահա թե ինչ ժամանակների հղացումներ են Թումանյանի քառյակները.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Ո՛ր կորան...

Մոտիկներս ո՛ր կորան,

Ինչքան լացի, ձեն ածի՝

Ձեն չըսվին, լո՛ւռ կորան:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Բայց Թումանյանը Թումանյան չէր լինի, եթե բեկվեր վերջնականապես և չէլների մաքառման՝ ընդդեմ բոլոր չարիքների: Երբեք Թումանյանի գործունեությունն այսքան լարված չի եղել: Բանաստեղծը մոլվեց ետ, և սուսջ եկավ քաղաքացին:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Բանաստեղծություն, իհարկե, չեմ գրում և չեմ էլ կարող... Ուղղակի տեղըս նստելու ժամանակ չունեմ:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Այս դժվարին ժամանակներում Թիֆլիս եկավ հայ ժողովրդի և գրականության մեծ բարեկամ Վալերի Բրյուսովը:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Էս օրերին, երբ մեր ազգային աղետի ծանրության տակ ճնշված ենք... հեռու հյուսիսից մեզ մոտ է գալիս ոռոս հոչակավոր բանաստեղծը՝ Բրյուսովը և

խոսում է մեր բարոյական-հոգեկան ուժի ու
մեծության մասին...

Եվ նույնիսկ Լսօր էլ՝ թեպետև իր հայ-
րենիքի մի ծայրից մինչև մյուսը հոշոտված
ու արյունաթաթախ՝ միայն խորապես վըշ-
տացած է հայը և ոչ թե խորտակված ու
հուսահատ և չի դադարել ստեղծագործու-
թյան ոչ մի ասպարեզում:

ԲԱՆԱՍԵՐ — 1916 թ. այդ օրերին Բրյուսովը
Թումանյանին ձոնեց այս բանաստեղծու-
թյունը.

Բախտի հատուցումը կգա՝ մի օր,
Որ սպասել եք դարեր այսքան:
Դու աստեղատուն հիմնեցիր նոր
Երկնակամարում քո հաշկական:

Թող փոքրիկ ու մեծ աստղերը պարզ
Շրջապատեն քեզ՝ մութը խոցած.
Իսկ մենք կնայենք ոլորան անհաս՝
Քո պայծառ լույսով սքանչացած:

Բրյուսովին ընդունել ու ճանապարհ է
դրել Հայոց գրողների ընկերության ճախա-
գահն ուրիշ գործիչների հետ միասին: Թու-
մանյանը ճանապարհ է դրել իր ռուս ար-
վեստակցին ու վերադարձել տուն:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — ... կայարանից տուն եկա թե
չէ՝ հեռագիր ստացա, որ փոքր եղբայրս, 23
տարեկան օֆիցեր, սպանված է:

ԲԱՆՎԱՍԵՐ — Նորի՛ց մի մահ:

1916 թվականն էլ ծանր տարի եղավ Թումանյանի կյանքում: Հենց այդ թվին էլ պոետը նամակ է ստանում Սպենդիարյանից. նա գրում է, թե ուզում է գալ Թիֆլիս, որ տեսնի, թե պոետն ինչ է արել «Թմկաբերդի առումը» դրամայի վերածելու համար. «... և որպեսզի ինձ հարկավոր երաժրշտական նյութեր հավաքեմ այդ սյուժեի համար:

Ձեր անձնուկեր, Ձեր ջերմ երկրպագու
Ա. Սպենդիարով:

Որպիսի՛ միամտություն:

1916 թվականի Թումանյանը և օպերա ստեղծելու մտահոգությո՛ւն: Դեռ դրանից առաջ էլ մտածել էին Սուդակում (Ղրիմ), Սպենդիարյանի ամառանոցում միասին գրել օպերայի լիբրետոն:

Ի՛նչ հրապուրիչ ծրագիր երկուսի համար էլ: Բայց դա էլ չհաջողվեց, ինչպես չհաջողվեցին շատ ուրիշ գեղեցիկ ծրագրե՛լ:

Այսպես էին գեղարվեստական մշակույթ ստեղծում մեր մեծերը: Երբ ամեն ինչ հակառակ էր դրան:

1916-ին Սպենդիարյանն առաջարկում էր օպերայի լիբրետո ստեղծել: Բայց նույնիսկ խաղաղ ժամանակ, պատերազմից ա-

Անուն

I

Գրեցի և հարգեցի քո քաղաքը
 և քո քաղաքի քաղաքը քո քաղաքը,
 և քո քաղաքի քաղաքը քո քաղաքը
 քո քաղաքի քաղաքը, քո քաղաքի քաղաքը =
 Ինչ որ քո քաղաքի քաղաքը քո քաղաքը
 քո քաղաքի քաղաքը քո քաղաքը քո քաղաքը
 և քո քաղաքի քաղաքը քո քաղաքը քո քաղաքը
 քո քաղաքի քաղաքը քո քաղաքը քո քաղաքը =
 Ինչ որ քո քաղաքի քաղաքը քո քաղաքը,
 քո քաղաքի քաղաքը քո քաղաքը քո քաղաքը,
 քո քաղաքի քաղաքը քո քաղաքը քո քաղաքը,
 քո քաղաքի քաղաքը քո քաղաքը քո քաղաքը,
 քո քաղաքի քաղաքը քո քաղաքը քո քաղաքը,
 քո քաղաքի քաղաքը քո քաղաքը քո քաղաքը, *)
 քո քաղաքի քաղաքը քո քաղաքը քո քաղաքը
 քո քաղաքի քաղաքը քո քաղաքը քո քաղաքը =

II

Որոշեցի քո քաղաքի քաղաքը քո քաղաքը,
 և քո քաղաքի քաղաքը քո քաղաքը.

* Անունը քո քաղաքի քաղաքը քո քաղաքի քաղաքը քո քաղաքի քաղաքը
 (քաղաքի քաղաքը), քո քաղաքի քաղաքը քո քաղաքի քաղաքը,
 քո քաղաքի քաղաքը քո քաղաքի քաղաքը քո քաղաքի քաղաքը =

Հովհ. Թումանյանի ընտանիքը:

ուսջ պոետին չհասշողվեց Կոմիտասի հետ միասին գլուխ բերել «Անուշը» երաժշտական դրամայի վերածելու գործը: Ուր մնաց այժմ, երբ բանաստեղծը կլանված էր ժողովրդի փրկության գործով, իսկ միտքը տարված էր հայեցողական նկուն մոտիվներով:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Մեռա՛ն, մեռա՛ն... Եվ, ահա,
Խառնըվել են կյանք ու մահ.
Չեմ հասկանում աշխարհքի
«Կան ու չըկան» ես հիմա:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Այո՛, Թումանյանը թղթին է հանձնել նաև այսպիսի մոսյլ քառատողեր: Բայց կես դար անց նրա կյանքին ու գործին նայելիս մեզ զարմացնում է ոչ թե այդ մուսյլը, որ ավելի քան հասկանալի է, այլ նրա կորովի միտքը, որով հետևում էր պատմության ահագնաթափ ընթացքին և ձգտում էր ճիշտ ճանապարհ ցույց տալ իր ժողովրդին:

Երբ 1917-ի փետրվարին տապալվեց ցարական ինքնակալությունը՝ Թումանյանը հեռու Կովկասում կուսինքն երևույթի ամբողջ մեծությունը և հանդես եկավ «Հսկայի ազատությունը» հոդվածով:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Այժմ Ռուսաստանի ամեն մի քաղաքացի միայն մի հոգս պիտի ունենա.— ամուր բռնի, իր ուժերի ներածին չափ նե-

ցույ դառնաւ ոռոսական նոր ոտի կանգնած
հսկային, որ նա հաստատուն կանգնի:

Էս է պահանջում ինչպէս ընդհանրորի,
էնպէս էլ ամեն մի անհատի շահն ու փըր-
կությունը:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Երբ առաջ եկաւ Կովկասյան ճա-
կատի քաղքալման և թուրքական առաջ-
խաղացման ահաւոր վտանգը՝ անհանգըս-
տությունը տիրեց պոետին և նա գործի ան-
ցաւ: Նրա մամակները լի են այդ անհան-
գըստությամբ և աղետի առաջն առնելու
ձգտումով:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Առաջիկա զարհուրելի պատ-
կերներն ինձ հանգիստ չեն տալիս ոչ մի
օր, ոչ մի ժամ: Հրաշք պետք է լինի, որ
առանց մեծ աղետների անցկացնենք:

... Օգնություն կովկասյան ֆրոնտին...
և՛ փողով, և՛ մարդով ու ամեն կերպ օգնու-
թյան գանք: Հիմա նորից գնալու եմ, որ
հանձնաժողովն ընտրենք ու գործն սկսենք:

Կարճ զեկուցում արի Կովկասի և ա-
ռանձնապէս հայության ներկա անապահով
դրության մասին և առաջարկեցի կազմա-
կերպել օգնություն Կովկասյան ֆրոնտին:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Երբ ամեն ջանք ապարդշուն ան-
ցաւ և օսմանյան հրոսակները թափանցեցին
Արևելյան Հայաստան և հաւան մինչև Լո-

Համակրջանը կրա՞նք

որ՝ պոետը հիմի էլ անցավ Լոռի-Փամբակի շրջանի պաշտպանության գործի գլուխը:

1918-ի մայիսին նա կոչ արեց իր հայրենակիցներին.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Լոռեցիներ, իմ քաջ հայրենակիցներ.

Փոքրաթիվ թշնամին մեր սարերին է հասել... Լոռեցիներ, այժմ ձեզ է ապավինել հայ փախստական ժողովուրդը և ամեն տեղից ձեզ է նայում հայ ազգի աչքը... Հավաքվեցեք մեր մութ անտառների նման, կանգնեցեք անսառսն մեր սարերի նման, կրակ թափեցեք և զարկեցեք մեր սարերի կայծակների նման...

ԲԱՆԱՍԵՐ — Բանաստեղծն այնտեղ էր, ուր ըզգում էին իր կարիքը: Վերստին աղետի մատնված ժողովրդի հետ:

Զորավար Անդրանիկը՝ Թումանյանի ընկերն ու համախոհը, տարիներ անց այսպես պիտի հիշեր նրան. «Իր արնակիցներուն դառն վիճակը և չարչարանքները խլեցին իր խնդում ճակատեն ու աչքերեն ժպիտն ու ծիծաղը, անթեղելով իր սրտին մեջ իր ցեղին ցավը: Այդ ցավը մաշեցուց, հատուցուց զինք մինչև որ մահը վերջ դրավ իր խոցող խորհուրդներուն, ալ չի զգալու, ալ չի տառապելու և չի վիճաբանելու կեղծ ու ոչ հարազատ ազգասերներուն հետ...

Թումանյան Տրապիզոնի ճակատի կռ-
նիվներեն մեկու մեջ իր եղբայրը կորսըն-
ցուց: Վասպուրականեն Սալմաստ, երբ
25000 գաղթականությունը կնահանջեր, իր
22 տարեկան տղան կեյնար գաղթականի
նահանջի գիծը ապահովելու ջանքերով: Զո-
հաբերության և հայրենասիրության այն
բարձր ու վսեմ գաղափարականը բանա-
ստեղծը ներշնչած էր իր զավակներուն, ա-
նոնց ուսուցանելով ծառայել և մեռնիլ Հայ-
րենիքին համար»:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Հետագայում էլ, որքան ներեցին
քայքայվող, սպառվող ուժերը, բանաստեղ-
ծը չլքեց մաքսուման առաքարեզը:

«Հայրենակցական միությունների միու-
թյուն», «Պատերազմից վնասվածներին օ-
ժանդակող ընկերություն», «Որբերի և գաղ-
թականների օգնության հանգանակիչ կոմի-
տե», «Հայերի կրած վնասների քննիչ հանձ-
նաժողով...» — դժվար է նույնիսկ թվել բո-
լոր այն խորհուրդներն ու հանձնաժողովնե-
րը, որ գլխավորել է Թումանյանն այս ահեղ
տարիներին:

Այսքան անձնվեր, կամքով լի գործու-
նեություն և, հակառակ դրան, հոգնության
անջնջելի կնիքը կրող ստեղծագործու-
թյուն:

Վշտերով լի մի գերաշխարհ՝ և դրա
ստույգ արտացոլումը քառյակներում.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Ամեն մի սիրտ ցավով լըցվեց մեր դարում,
Ցավոտ սըրտով աշխարհ լըցվեց մեր դարում.
Ցավոտ աշխարհքն եկավ լըցվեց բովանդակ
Իմ սիրտը բաց, իմ սիրտը մեծ մեր դարում:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Ահա ինչու պոետի այս տարիների
լուսանկարներից մեզ է նայում մի հոգնած,
բեկված կերպարանք: Եվ նա տրտմալի տո-
ղեր է գրել իր դուստր Անուշի ալբոմում.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Կանցնեն օրերն, Անուշ ջան,
Կանցնի քո հերն, Անուշ ջան,
Ու կըտանի իրեն հետ
Իր ցավն ու սերն, Անուշ ջան:

Ցավը՝ անտակ ծովի պես,
Սերը՝ անհագ սովի պես.
Ծովի միջին ու սովի
Անբախտ Սայաթ-Նովի պես:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Կարելի է հասկանալ այս տողերից
և առհասարակ քառյակներից եկող տըրտ-
մությունը: Դժվար չէ կոահել նաև, թե նա
ինչու այնպես խնդրել է մոտ ու մտերիմ
մարդկանց, որ իր հոբելյանի մասին խոսք
չբանան: Դեռ 1916-ին գրել էր գրականա-
գետ Ցոլակ Խանգադյանին:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Եթե ամյակի խնդիր ես հարուցանելու՝ պետք է զգուշացնեմ և հայտնեմ, որ ես հանդիսավոր երդում եմ արել գրող-ընկերների առջև՝ երբեք հոբելյան չտոնել: Էդ տեսակ բանի անուն տալ՝ կնշանակի ինձ շատ ցավեցնել, մի բան, որ գոնե քեզանից չեմ սպասում: Էն էլ ես տեսակ տարին, երբ առանց էն էլ ամենքս էլ շատ ենք ցաված, իսկ ես անչափ շատ:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Առավել ևս 1919 թվականի արդեն հիսնամյա Թումանյանին կարելի էր հասկանալ, երբ նա խուսափում, ավելին՝ վախենում էր հոբելյանից ու հոբելյանական աղմուկներից: Որդուն էր կորցրել, այնքան մտերիմներ ու հարազատներ էր կորցրել, իր ժողովրդի երեք մարդուց մեկին էր կորցրել՝ «Հայոց լեռներում, սուգի լեռներում»... այդքան կորուստներին չդիմացավ բանաստեղծի առանց այն էլ փխրուն առողջությունը.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Էնքան շատ են ցավերն, ավերն իմ սրբտոմ,
Էնքան տըրտում կորած լավերն իմ սրբտոմ...

Չեմ էլ հիշում չար ու խավար ես ծամիմ՝

Էնքան շատ են ցավերն, ավերն իմ սրբտոմ,

ԲԱՆԱՍԵՐ — Անբուժելի հիվանդությունն արդեն բուն էր դրել նրա մեջ. ոչ ոք չգիտեր, թե ինչ հիվանդություն է անդառնալիորեն մա-

շում, ավերում ժպտերես պոետին: Բժշկական գիտությունը չէր պարզել այդ, բայց բանաստեղծական գիտությունն արել էր կռահումը.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Իմ սո՛ւր, արթուն ականջում
Մի խոր ձեն է միշտ հընչում,
Անհո՛ւմ, անքո՛ւմ կարոտով
Իրեն մոտ է ինձ կանչում:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Բժշկական գիտությունը չպարզեց այդ հիվանդության պատճառները նույնպես, բայց ինչ տարակույս, որ դա տառապանքի, վշտի, կորուստների հատուցումն էր.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Առատ, անհատ՝ աստծու նման՝ միշտ տեղալուց հոգնել
եմ ես.
Հոգիս ծարավ՝ սըրան-նըրան մըտիկ տալուց հոգնել
եմ ես.
Մի՛նը պիտի գար իմ դեմը՝ ճոխ ու շռալ անհաշիվ,
Ամեն ճամփում ըսպասելուց ու փընտրելուց հոգնել
եմ ես:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Այո՛, կարելի է հասկանալ հոբելյանից խուսափող բանաստեղծի հոգեբանությունը: Բայց կարելի է հասկանալ և նրա ժողովրդին, որ իր բանաստեղծի ծննդյան 50-ամյակը նշանավորեց մի աննախադեպ տարերային ոգեշնչումով. չէ՞ որ դա ոչ թե

սովորական հոբելյան էր, այլ ժողովրդի
ինքնաճանաչման և ինքնահաստատման մի
իրողություն, որի կարիքն այնքան զգուժ էր
1919 թվականի հայությունը:

Եվ Թումանյանը զարմանքով ու տարա-
կուսանքով գրել է ընկերոջը:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Ակամայից ընկա հոբելյանի
մեջ, որից էնքան շատ էի վախենում: Եվ ա-
հա, երկու շաբաթ է մի ցուցակ են դրել
գրպանումըս, թե ամեն օր որտեղ եմ լինե-
լու: Այժմ ես էլ մի տեսակ թամաշավոր եմ
դարձել և զարմանում եմ երկու բանի վրա,
մեկ՝ թե ինչքան կենսունակ է մեր ժողո-
վուրդը և բնավ հուսահատվել չգիտի իր
խորհրդավոր ճանապարհին. մեկ էլ՝ թե
ինչքան գորեղ է ժողովուրդների մեջ համե-
րաշխության ու եղբայրության զգացմունքը:
Հենց նոր մոտս էր մի սլատգամավորու-
թյուն — հայերից, ռուսներից, վրացիներից,
թուրքերից ու հրեաներից և հատկապես նրա
համար — որ ես եղբայրություն ու համե-
րաշխություն եմ սիրել:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Երկու ամիս է տևել այդ ակամա
հոբելյանը, ուխտագնացություն է կատար-
վել դեպի Համբարձման (Վոզնեսենսկայա)
փողոց, թիվ 18 տունը. եկել են դպրոց առ
դպրոց, կազմակերպություն առ կազմակեր-
պություն, եկել են նվագախմբով ու երգչա-

խմբով: Խմբվել են Թումանյանի տան առաջ: Ակամա հոբելյարը, տկար ու հոգնած, դուրս է եկել պատշգամբ, շնորհակալության խոսք ասել ի պատասխան մեծարման ցույցերի և մեծարանքի խոսքերի: Ժողովուրդը, հասարակությունը, մամուլը ասես զգում էին, որ 50-ամյա բանաստեղծի ոչ միայն առաջին, այլև վերջին հոբելյանն է դա. ուզում էին հերքել նրան հարուցված բոլոր հանիրավի մեղադրանքները, բոլոր անտեղի կշտամբանքները և արժանին մատուցել պոետին:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Իմ կընուճքին երկինքը՝ ժամ, արևը՝ ջահ՝ սըրբազան,
Ծիածանը նարոտ եղավ, ամենքի սերն՝ ավազան.
Սարը եղավ կընքահայրս, ցողը՝ մյուռոն կենսավետ,
Ու կընքողես Նա ինքն եղավ, որ սահմանեց ինձ պոետ:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Երկու միտք շեշտվում են հոբելյանական հանդեսներում ու հոդվածներում. մեկ այն, որ Թումանյանն իր կյանքով ու գործով ապրելու, մաքառելու գործություն է ներշնչում իր ժողովրդին, մեկ էլ այն, որ նա ժողովուրդների եղբայրության անդավաճան երգիչն է եղել:

Զափազանց շատ են վկայությունները և վկայակոչումները, բայց դրանցից ոչ մեկը, երևի, այնքան հուզմունքով չի արտահայտում իրողությունը, որքան որբերի «Փա-

րոս» թերթը. «Հովհաննես Թումանյանի ծննդյան 50-ամյակի և գրական գործունեության 30-ամյակի տոնը սոսկ մի բանաստեղծական տոն չէ մեզ համար, այլ ցուցադրում մի ժողովրդի հոգու ու զգացմունքների ներդաշնակության: Մեր ցեղի զրկանքների, տառապանքների և ապագա հույսերի և արշալույսների երգիչն է Հովհ. Թումանյանը...

Որբերի, փոքրիկ բախտահալած որբերի պաշտպանն է և գուրգուրացողը Հովհաննես Թումանյանը, ահա թե ինչու համար մենք, որբերս, նրան անվանում ենք «մեր բանաստեղծ հայրիկը» և նրան մեր սեփականությունն ենք դարձնում»:

Ահա և ուրիշ մեջբերումներ ժամանակի մյուս թերթերից ու հանդեսներից.

«Առաջին անգամն էր, որ Թիֆլիսի մշտավորականությունը, Թիֆլիսի հասարակությունը՝ առանց ազգերի և կուսակցությունների խտրության՝ ինքնաթերաբար ու սրտաբուխ կերպով այնպիսի ջերմ ու այնպիսի վայելույշ ցույցեր արավ ու հարգանքներ տվավ հայ գրականությանը ի դեմս նրա փայլուն ներկայացուցիչ Հովհաննես Թումանյանի...

Հորեկյանի հաջորդ օրերին ևս մի շարք երեկույթներ, հավաքույթներ և զանազան

մարմինների հրապարակական նիստեր տեղի ունեցան...

Եվ այսպես երկու ամբողջ ամիսներ, Թումանյան ամիսներ»:

(«Աղբյուր-Տարազ»)

«Բայց այդ խոր վշտերի ու խոհերի մեջ, երբ երևում են Թումանյանի պես փայլուն դեմքեր, մենք մոռանում ենք ամեն ինչ և ապագա գործի համար պայքարում»:

(«Նոր աշխատավոր»)

«Ոչ ոք այնքան չէ աշխատել, ոչ ոք այնքան նախանձախնդիր չէ եղբայրական վաճառ գաղափարի հաղթանակին, ինչպես Հովհաննես Թումանյանը»:

(«Ժողովրդի ձայն»)

«Այսօր հայ հասարակայնությունը և Կովկասի մամուլը տոնում է Հովհաննես Թումանյանի ծննդյան 50-ամյակը:

Կովկասի ժողովուրդների միասնության ազնիվ գաղափարի այդ ասպետի հոբելյանը»:

Լեվան Կիպիանի («Закавказское слово»)

«Թումանյանը ժողովուրդների եղբայրության մունետիկն է»:

(«Борьба»)

«Այս օրը պետք է խորին հրճվանքով և երախտագիտությամբ նշվի մեր բոլորի և ոչ միայն հայերի կողմից:

Նա միաժամանակ Կովկասի բոլոր ժողովուրդների բարեկամն է ու ժողովուրդների ընդհանուր եղբայրության ջատագովը և, ամենից առաջ, Կովկասյան համերաշխության ջատագովը»:

Գրիգոր Դիասամիձե («Северный Кавказ»)

«Մեզանում իշխող մթնոլորտում, ազգային թշնամանքի, ատելության, անհանդուրժողության մթնոլորտում Հովհաննես Թումանյանի ձայնը մշտապես հնչել է իբրև սիրո, փոխադարձ հարգանքի և ըմբռնման կոչ, բողոքելով ամենայն անարդարության ու խաբեության դեմ, պաշտպանելով բոլորին, որ դրանց զոհն են դարձել, և հավատալով, որ եղբայրության ու խաղաղության թագավորությունը և մոտ է, և հնարավոր»:

Նիկոլայ Դուբրովսկի («Тифлисский листок»)

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Ամբողջ մարդկությունը մի ընտանիք է: Ժողովուրդները էդ մեծ ընտանիքի անդամներն են: Գնում են մի նպատակի, և ամեն մեկն ունի իր դերը — երջանիկ դարձնելու ամենքին, և ամենքի երջանկությունը դարձնելու ամեն մեկի երջանկությունը:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Թումանյանի 50-ամյակին նվիրված շատ երեկոյթներ ու ցերեկոյթներ են կայացել 1919 թվականին: Պոետն ամենու-

րեք հանդես է եկել պատասխաններով:
Դրանցից միայն երկուսն են պահպանվել:
Ահա դրանցից մեկը:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — ... Դեռ փոքր, պատանեկան
հասակում ես տաղ էի ասում մեր մեծերի
մոտ, որոնք ինձ ասացին՝ «Ապրե՛ք, երե-
խեք, բայց մեզ պես չապրեք...»: Սակայն
աճյալն տարիներ և ես նորից պիտի ասեմ.
«Ապրե՛ք, երեխեք, բայց մեզ պես չապրեք»: Մենք
գրքերում էինք կարդում ու հեքիաթ-
ներում լսում մարդկանց գազանությունների
մասին, սակայն այսօր մենք մեր աչքերով
տեսանք, որ դեռ չի վերացել կոիվը, պա-
տերազմը:

... Դուք պիտի պայքարեք՝ վերացնելու
ժողովուրդների վրայից տանջանքներն ու
թշվառությունները... հիմ սերունդը դժբախտ
եղավ. մաղթում եմ, որ դուք ստեղծեք եր-
ջանիկ կյանք...

ԲԱՆԱՍԵՐ — Բայց Թումանյանը, որքան էլ ան-
առողջ ու հոգնատանջ, չէր կարող միայն
բարեմաղթողի դերում մնալ, երբ վրա հա-
սան պատմական բախտորոշ դեպքեր և
հիմքից ցնցեցին կովկասյան աշխարհը:

Երբ Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխու-
թյան ալիքը հասավ Անդրկովկաս՝ նորից
ոտքի ելավ բանաստեղծն ու քաղաքացին:
Եվ նա դարձավ նոր իրականության ոչ մի-

այն իմաստավորողը, այլև ոգեշնչված գործիչը:

Որքա՛ն թումանյանական է նրա հայտնի համեմատությունը:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Մի նայեցեք աշխարհիս երեսին գոյություն ունեցող բոլոր պետությունների գերբերին... Առյուծ կուգեք, արծիվ կուգեք, վագր կուգեք, կգտնեք...

Հիմի նայեցեք Խորհրդային իշխանության գերբին՝ մուրճ ու մանգաղ: Աշխարհիս սպրոտատը հիմնված է բանվորի և գյուղացու աշխատանքի վրա: Հենց էդ աշխատանքի կառավարությունն է, որ տիրելու է ողջ երկիրը...

ԲԱՆԱՍԵՐ — Կարո՞ղ էր հեղափոխական Ռուսաստանի հանդեպ մի այլ դիրքորոշում ունենալ մի բանաստեղծ, որի կողմնորոշումը միշտ և անվերապահ եղել էր ռուսասիրությունը և իդեալն՝ արդար աշխատանքը, ժողովուրդների եղբայրությունը:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Ամենքից լքված ու հուսահատված հայ ժողովուրդը իր հայացքը դարձրեց դարձյալ դեպի Ռուսաստանը: Եվ եկավ մա, նոր Ռուսաստանը:

Նոր Ռուսաստանը... նոր դարաշրջան է բաց անում մարդկության պատմության մեջ, և երանի, վերջապես, ստեղծվեր մի ուժ,

որին հավատար ամեն մի ժողովուրդ ու
մարդ:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Հիացմունքի է արժանի Թուման-
յանի ոչ միայն ստեղծագործության, այլև
աշխարհայացքի, այլև բովանդակ վարքա-
գծի հետևողականությունը՝ մեծ անհատի
հասկանիշներից մեկը:

Երբ 1921 թվականի փետրվարին ծագեց
դաշնակցության խոռվությունը խորհրդային
կարգերի դեմ՝ Թումանյանն էր, որ բարձ-
րացրեց իր հզոր ձայնը:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Էսպիտով մի նոր աղետ է գա-
լիս դժբախտ հայ ժողովրդի գլխին հենց էն
ժամանակ, երբ նա պետք է ազատվեր ա-
մեն աղետներից:

Խորասիրտ բողոքելով էս թշվառ դեպ-
քի և կատարված խժդժությունների դեմ՝
իբրև հայ ժողովրդի բանաստեղծ, որ էնքան
հավատ է տածել դեպի նոր Ռուսաստա-
նը...

ԲԱՆԱՍԵՐ — Նա ոչ միայն բողոքեց, այլև Թիֆ-
լիսից եկավ Երևան՝ զսպելու դաշնակցական
խռովարարներին: Դիլիջանից Երևան եկել
է սահմակով, ուղղմանակառի գիծն անցել
գնդակոծության միջով... Բայց Երևանում
հավատ չընծայեցին բանաստեղծին, նրան
ենթարկեցին տնային կալանքի:

Հախազան

Բանաստեղծը վերստին այնտեղ էր, ուր
զգում էին իր կարիքը, վերստի՛ն աղետի
ենթարկված ժողովրդի հետ:

Հայրենազաններ գրողի հայրենազաններ
կյանք: Նա իր ժողովրդի զոհասեղանին
դրեց իր ոչ միայն հանճարը, այլև կյանքը՝
ստանց մնացորդի:

1921 թվականի ամռանը Թումանյանը
դարձյալ Երևանումն էր:

Հանրապետության նախագահ Ալեք-
սանդր Մյասնիկյանի հրավերով, բազմա-
թիվ ուրիշ գործիչների հետ նա եկել էր
Երևան՝ Հայաստանի օգնության կոմիտե
հիմնադրելու համար:

Երբ այստեղ խոսք է բացվել նաև գրա-
կանության մասին՝ Լեոն դիմել է Մյասնիկ-
յանին.

«Ընկեր նախագահ, եթե ուզում եք, որ
մեր բանաստեղծությունը ծաղկե, ամենից
առաջ արգելեցեք Թումանյանին կողմնակի
գործերով զբաղվելը... Ես գիտեմ, թե որ-
քան բան ունի նա դեռ ստեղծագործելու»:

Լեոն խոսել է բանաստեղծի արտից:

Բայց ահա հիմնադիր ժողովը վճռում է,
որ Թումանյանը լինի Հայաստանի օգնու-
թյան կոմիտեի նախագահ: Լեոն մտաբերել
է հետագայում. «Նա հրաժարվում էր եր-
կար ու երկար, խնդրում, աղաչում էր իրեն

Հովհ. Թումանյանը որբերի հետ Էջմիածնում, 1915 թ.:

Հովհ. Թումանյանը 1919 թվականին,
մատիտանկար՝ Հմ. Հակոբյանի:

ազատ թողնել, որպեսզի գրականությանը
գրադվի»:

Հաջորդ օրը Լեոն ու Թումանյանը անց-
նում են Երևանի փողոցներով. մեկը մյու-
սից ծանր, սրտաճմլիկ պատկերներ. սովա-
մահությունը մի չտեսնված բան չէր այդ
օրերի Երևանում:

Ընկերները գնում են հերթական միստի:
Երբ «ժողովը բացվեց,— պատմում է Լե-
ոն,— Հովհաննեսը մի կրակոտ ճառ ասաց,
թե երբ մի ժողովուրդ սովամահ է լինում
փողոցներում, պետք է թողնել ամեն ինչ,
մոռանալ ամեն բան և գնալ նրան փրկե-
լու»:

Այսպես Թումանյանը դարձավ Հայաս-
տանի օգնության կոմիտեի նախագահը:

Պատմական ի՛նչ վսեմ խորհուրդ, որ
նա՛ պետք է անցներ այդ գործի գլուխը և
լիներ հեղինակն այն մարգարեական կոչի,
որ կարծես նրա կտակն էր իր ժողովըր-
դին.

ԹՈՒԽԱՆՅԱՆ — Աշխարհի ամեն կողմը ցրված
հայոց ժողովուրդ.

Լ ւ ի՛ր:

Քեզ է կանչում Հայաստանի օգնության
Կոմիտեն:

Քեզ է կանչում Հայաստանի մայրաքա-

դաքում գումարված ամեն հոսանքի հայ գործիչների ու գրականագետների ժողովը:

Եվ գուցե երբեք դու չես լսել նրանց ձայները էսպես միացած ու միահամուռ:

Եվ էսքան մեծախորհուրդ մի վայրկյանի:

Լ ա ի՛ր:

Դարավոր մաքսառումներից հետո, համաշխարհային թոն ու բոհից, լայնածավալ ալեկոծությունների և աղետների ծովից գերագույն ճիգերով բարձրանում է **ազատ ու անկախ Հայաստանը:**

... Կառավարությունը առոտք է հանել իր բոլոր ուժերը ժողովրդին ազատելու տիրող և մանավանդ առաջիկայում սպառնացող սովից և վերաշինելու քանդված երկիրը:

Խաղաղություն գտնելով գործի է անցել և ինքը, մեծ տառապյալը, Հայաստանի իսկական տերը, հայ գյուղացին:

Սովը, սուրն ու ավերածությունը չեն ընկճել նրա հանրահռչակ տոկոմությունն ու շինարար ոգին:

Նա բազմաթիվ գոհեր է տվել և տալիս է տակալին, բայց չի լքում սլապենական օջախը, և իր գութանի մանին սալալիհած՝ կանգնած է հայրենի դաշտի վրա ու կանգուն էլ պիտի մնա, ինչքան իշխանություններ էլ գան ու գնան:

Եվ, երբ հարևան աշխատավոր ժողովուրդները երեկվան արյունահեղության փոխարեն այսօր եղբայրական օգնության ձեռք են մեկնում հաշ աշխատավոր ժողովրդին, մի՞թե կարող է պատահել, որ նրա տառապանքների ու շինարար ճիգերի հանդեպ անտարբեր մնաս միայն դու, նրա տարագիր եղբայրը, պանդուխտ հայություն: Դու՝ որ հեռու ես հայրենիքից, բայց ուշք ու միտքդ միշտ դեպի ետ, դեպի հայրենիք:

Անկարելի՛ է:

Այո՛, Հայաստանի օգնության կոմիտեն քաջ գիտե, որ դու էլ ես բաժանված զանազան կուսակցությունների, ինչպես քաղաքական ու քաղաքացիական կյանքով ապրող ամեն մի ժողովուրդ:

Ահա, Կոմիտեն ինքն էլ կազմված է տարբեր քաղաքական հայացքի մարդկանցից:

Բայց հա լավ գիտե և էն, որ հաշ ժողովրդին սովից ազատելու և քանդված Հայաստանը վերաշինելու գործը վեր է ամեն կուսակցական նկատառումներից և քաղաքական տարաձայնություններից:

Էսպես էլ մտածելով՝ ամենքը եկել միացել են այս վսեմ գործի շուրջը, կազմել են ազատ ու անկուսակցական մարմին և գոր-

ծունեության են հրավիրում ամենքին, ամեն կողմից:

Էսպես է մտածում և ինքը՝ Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետական կառավարությունը, որ ոչ միայն գործելու լիակատար արտոնություն է տալիս, այլև աջակցում է ամեն մեկի և ամեն մի մարմնին, որ կցանկանա օգնել, անձամբ գա, աչքով տեսնի և տնօրինի իր օգնությունը:

Ա՛րդ, լսի՛ր հայություն, ուր էլ
որ լինիս, Եվրոպայից մինչև Հնդկաստան,
և ամենուրեք:

Լսի՛ր քեզ կանչող հայրենիքի ձայնը և շտապիր օգնության ամեն բանով, ինչով կարող ես, որ ունենաս էն՝ ինչ որ երագել ես դարերով — ազատ ու շեն հայրենիք:

Նախագահ՝ Թումանյան Հովհաննես

ԲԱՆԱՍԵՐ — Բովանդակ հայությանն ականջին իր մեծ բանաստեղծի կոչն աչսօր էլ հնչում է իբրև նվիրական պատգամ, ինչպես նույն 1921-ին նրա հռչակած այն հաւատամքը, թե հայ ժողովուրդը...

ԹՈՒՆԱՆՅԱՆ — ... Հայաստանի ազատ հողի վրա շինելու է իր ազատ ու առատ տունը, հայկական բարձրավանդակի վրա զարգացնելու է իր ազգային հանճարը և իր խոսքն ասելու է աշխարհքին:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Սա ամենից նվիրական երազանքն է, որ ունեցել է Թումանյանը. մտարևինք «Հայրենիքիս հետ» բանաստեղծության նախավերջին տունը.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Ու պիտի գա հանուր կյանքի արշալույսը վառ հագած,
Հազար-հազար լուսապայծառ հոգիներով ճառագած,
Ու երկնահաս քո բարձունքին, Արարատի սուրբ լանջին,
Կենսածըպիտ իր շողերը պիտի ժղպտան առաջին,
Ու պոետներ, որ չեն պղծել իրենց շուրթերն անեծքով,
Պիտի գովեն քո նոր կյանքը նոր երգերով, նոր խոսքով,
Իմ նո՛ր հայրենիք,
Հըզո՛ր հայրենիք...

ԲԱՆԱՍԵՐ — Հայրենիք, որ ունի աշխարհին իր խոսքը, իր մեծ խոսքն ասելու գործություն, — սա էր, ի վերջո, հայ հայրենիքի սյն պատկերացումը, որ փայփայում էր նրա նակատագրով ապրող ու այրվող բանաստեղծը՝ հայ ազատագրական մտքի խոշորագույն անուններից մեկը, նոր ժամանակների Խաչատուր Աբովյանն իր վիթխարի հայրենասիրությամբ և ողոսասիրությամբ:

Հայաստանի օգնության կոմիտեի նախագահի գործը վերջինն էր, որ Թումանյանը հասցրեց անել իր վերածնվող հայրենիքի համար:

Երբ ՀՅԿ-ի նորընտիր նախագահը իր պարտքի թելադրանքով Պոլիս մեկնեց ու

վերադարձավ՝ նա այլևս ծանր, անբուժելի հիվանդ էր: Դրանից հետո նրան մնացել էր հազիվ մի տարվա կյանք: Իր վերջին նամակներից մեկում բանաստեղծը գրել է.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Մահի հետ էլ եմ հաշտվել...

Եթե մի հրաշք չպատահի — արդեն մոտիկ է խորհրդավոր ժամը, և ամենայն հանգրստությամբ անցյալ օրերը բոլոր կիսատ-պոատ ձեռագիրներս ոչնչացրի, մտածելով, թե վերջացնելու ժամանակ չեմ ունենալու, էսպես էլ չեմ ուզում մնան...

ԲԱՆԱՍԵՐ — Հրաշք չպատահե՛ց:

Այսպիսի ճակատագիր վիճակվեց բանաստեղծի անավարտ գրվածքներին: Իսկ ինչքա՛ն մտահոլացումներ մնացին անկատար:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Ինչքա՛ն ծաղիկ պիտի բուսներ, որ չըբուսավ էս հողին,
Ի՛նչ պատասխան պիտի ես տամ հող ու
ծաղիկ տըվողին...

ԲԱՆԱՍԵՐ — Բանաստեղծի դուստր Նվարդն իր «Հուշեր և զրույցներ» գրքում մտաբերել է, թե ինչպես 1922 թվականի դեկտեմբերի 23-ին, Մոսկվա՝ բուժման մեկնելու օրը «հայրիկը մի վերջին անգամ իր առանձնասենյակը մտավ, նայեց գրասեղանի արկղուներն ու պահարանները»:

Մոսկվա են հասնում դեկտեմբերի 20-ին: Այն երեք ամիսը, որ Թումանյանն անց է կացրել Մոսկվայի հիվանդանոցում, եղանակաբեկի հիվանդության ավելի ու ավելի խորացման ամիսներ:

Ծանր հիվանդ բանաստեղծի հոգին շատ մտքեր են խռովել, որոնցից շատերը Նըվարդ Թումանյանը, բարեբախտաբար, գրի է առել: Ամենից սևեռուն ու աննահանջ նրան հետապնդել է այն միտքը, որ անկատար են մնալու իր մտահղացումները, անավարտ են մնալու կիսատ թողած գրվածքները:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Ա՛խ, երանի «Հազարան բըլբուլս» գրած լինեի... ի՞նչ լավ կլիներ:

Ծատ բան է եկել կուտակվել. մտածելու շատ բան կա, պարապելու մեծ պահանջ:

Ա՛խ, մի վեր կենամ, ինչե՛ր կարելի է հրատարակել, ի՞նչ հնարավորություններ կան հիմա պարապելու, տպագրելու. բոլորը, բոլորը կա՛ առատ, լավ, իսկ ես... ես էս օրի եմ...

Խանգարեցին, չթողեցին մարդ նստի իրեն գործով կենա: Ի՞նչ եմ գրել մինչև հիմա — մի քանի տող բան, 1, 2, 3 վրագ, ոտի վրա...

Ա՛խ, թե մի առողջանայի... դուներս պի՛նդ եմ փակելու, որ էլ մարդ չթողնեմ

Հախճ. Կարախչ,

Անքս, Աստելու եմ ու պարապելու և լավ եմ պարապելու... Գարունքի հետ հենց որ աչքերս բացվեն, ինչե՛ր եմ թափելու, ինչե՛ր եմ թափելու... հեքիաթների, լեգենդների հեղե՛ղ...

ԲԱՆԱՍԵՐ — Մոսկվայում եղած ժամանակ Եղիշե Չարենցը մի մամակ է հղել Թումանյանին, գրելով. «... միմիայն այստեղ, մեր հայրենի եզերքում մենք պիտի հնարավորություն ունենանք ստեղծելու մեր կուլտուրան, մեր գրական կուլտուրան, որը պետք է բխի Ձեր ստեղծագործության, որպես տեղական ստեղծագործության տրադիցիաներից... Դառը սրտով գնում եմ այստեղից, ցավելով, որ հնարավորություն չունեմ Ձեզ մոտ լինելու և հետևելու Ձեր ամոքմանը, մայիրյան խոսքի սլաֆ մահապետի ամոքմանը, որից դեռ այնքան իմաստուն և այնքան լիքը սպասումներ ունի հայրենի եզերքը»:

Թումանյանին դուր է եկել մամակը և առհասարակ Չարենցը: Մեծերը՝ մեկն իր ճամփի սկզբին, մյուսը՝ վերջին, ճանաչել են միմյանց:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Նորերից Չարենցն է, որ անպայման բանաստեղծ է, տաղանդավոր տղա է, բանաստեղծական անկեղծ շնչով: Ծիշո է, մեկ-մեկ էս կամ էն բանի ազդե-

ցության տակ ճամփի տակ ու գլուխ է ընկնում, դէ՛, էդ ոչինչ... Ափսոս, որ շատ է խմում, էդ նրա վատ կողմն է և նրան շատ կվճարի:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Մահվան մահճին գամված բանաստեղծը շարունակ մտաբերել է իր մանկությունը, Լոռին...

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Ծատ բեղովլաթ ծառանգ դուրս եկա, Լոռին ինձ ահագին կապիտալ էր տրվել, ծախսեցի, փուչ արի: Ինչպե՛ս շուայլեցի, բոլորը կորցրի...

Հա՛յ գիդի հա՛, մեր Լոռվա սարերը, ձորերը, անտառները... մտքովս ինչպես գնացի հին ծանոթներիս մոտ, որ հիմի չկան, ինչպե՛ս եմ վերապրում անցած կյանքս՝ արդեն չքացած...

Ես հիմա շատ լավ եմ հասկանում Գյոթեին. լո՛ւյս, օ՛ղ, տարածություն... Ի՛նչ լավ բաներ են... Մարդ հիմա մի բա՛րձր, բարձր սարի վրա լինի:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Ծարունակ խոսք է եղել, որ Բեռլին պիտի մեկնեն՝ վիրահատության: Բայց հիվանդի վիճակն այնքան վատ է եղել, որ բժիշկներն ավելորդ են համարել:

Մահվանից երկու շաբաթ առաջ հայրենի բնաշխարհի կարոտն է քաշել պոետը:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ — Ես ավելի շուտ մեր տունը կը գնամ, մեր տունը էնքա՛ն եմ կարոտել...

չգիտեմ ինչու Երևա՛նն ուզեց սիրտս —
մե՛ր երկիրը:

ԲԱՆԱՍԵՐ — Այս տենչանքն էլ անկատար մը-
նաց: Մարտի 23-ին, ճակատագրական օրը,
երբ ուզեցել են մոտենալ իրեն, ասել է.
«Дайте спокойно отдохнуть» սա Թումանյա-
նի ճախավերջին խոսքն է: Վերջին պահին
ասել է մերձավորների. «Ղոչաղ կացեք...»: Բանաստեղծի արտաբերած վերջին բառե-
րը:

1923-ի մարտի 23-ի առավոտյան ինն
սանց տասնհինգի Թումանյանն այլևս չը-
կար:

**Աղբյուրները հնչում են ու անց կենում,
Ծարավները տենչում են ու անց կենում,
Ու երջանիկ ակունքներին երագում՝
Պոետները կանչում են ու անց կենում:**

Այս քառյակից շատ տարիներ առաջ,
դեռ 1902-ին, «անց կենալու»՝ հարափո-
փոյս կյանքի նույն զգացողությամբ պոետը
գրել էր «Թմկաբերդի առման» մեջ.

**Անց են կենում սեր ու խընդում,
Գեղեցկություն, գանձ ու գահ,
Մահը մերն է, մենք մահինը
Մարդու գործն է միշտ անմահ:**

**Գործն է անմահ, լա՛վ իմացեք,
Որ խոսվում է դարեդար,**

Երեն՝կ նըրան, որ իր գործով
Կապրի անվերջ, անդադար...

Ամեն ինչ անցնում է, ամենքն էլ անցա-
վոր են, գործն է մնալունը, գործն է, որ ան-
մահ է: Եվ այս երևեկն այն խոսքը չէ՞, որ
պիտի վերադարձնենք Թումանյանին: Նա
էլ, «երջանիկ ակունքներին երագուն»,
կանչեց ու անց կացավ, բայց իր կանչն ու
գործը թողեց իբրև իր անմահության հա-
վերժական վկայություն:

25 հունվար 1969

Լևոն Հովհաննեսի Հախվերդյան

Թումանյանի կյանքը

Դպրոցական բարձր տարիքի խամար

Խմբագիր՝ Ա. Ա. Ղուկասյան

Գեղ. խմբագիր՝ Վ. Ք. Մանդակունի

Տեխ. խմբագիր՝ Օն. Ս. Փանիկյան

Վերստուգող սրբագրիչ՝ Մ. Ա. Մկրտչյան

ՎՖ 08480, պատ. 529 «Հայաստան» հրատարակչություն,
Երևան—9, Տեղյան 91:

Հանձնված է արտադրության 20/III 1969 թ.

Ստորագրված է տպագրության 4/VII 1969 թ.:

Թուղթ տպագ. № 1 70×90¹/₃₂ հրատ. 2,5 մամ.,
տպագ. 2,87 մամ.=3,96 պայմ. մամ.: Տիրած 15000
Գինը՝ 22 կ.:

ՀՍՍՀ Միջխտրների Սովետի Մամուլի պետական
Կոմիտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան Պոլիգրաֆ-
կոմբինատ Երևան Տեղյան փ. № 91: